

Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem. Ideeën over politieke representatie en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België (1899)¹

HENK DE SMAELE

'Interrogeons donc cet admirable petit peuple qui bien des fois déjà, a servi de 'laboratoire' à toute l'Europe', schreef Paul Comeau in 1901 in zijn proefschrift over *La représentation proportionnelle en Belgique*². Hij was van mening dat de evenredige vertegenwoordiging — een kiessysteem waarbij de zetels onder de partijen worden verdeeld in verhouding tot het aandeel van de behaalde stemmen, en dus niet volgens de meerderheidsregel — een geslaagd experiment was om uit de crisis van het parlementaire regime te geraken. 'La représentation proportionnelle est l'honneur de la Belgique', schreef ook Henri Charriaux, zaakgelastigde van de Franse regering in België³. Er was in Frankrijk ruime academische en politieke belangstelling voor het Belgische parlementaire systeem. Een aantal proefschriften werd gewijd aan het originele kiessysteem, een combinatie van algemeen meervoudig stemrecht en evenredige vertegenwoordiging⁴. De Franse hoogleraar J. Barthélémy analyseerde in 753 pagina's diepgaand het Belgische kiesstelsel en concludeerde: 'La Belgique possède le meilleur mécanisme électoral de l'Europe'⁵. De conservatief-republikein Antoine Lefèvre-Pontalis kwam in zijn comparatieve studie over de electorale systemen in Europa tot gelijkkluidende conclusies⁶. België, dat — alweer in een Frans proefschrift — werd omschreven als '[le] pays classique du parlementarisme'⁷, had het — nu precies honderdjaar geleden — als eerste natie aangedurfd om de wetgevende vergadering (Kamer en Senaat) volledig op basis van de evenredige vertegenwoordiging samen te stellen en had daarmee een bijdrage geleverd tot de politieke en institutionele ontwikkeling van de westerse wereld⁸.

1 Deze bijdrage kwam tot stand in het kader van het FWO-onderzoeksproject 'Sociaal holisme en politiek op het einde van de 19de eeuw' onder leiding van prof. dr. Emiel Lamberts (KU Leuven). Graag dank ik Maraix Beyen, Jo Tollebeek en Kaat Wils voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

2 P. Comeau, *La représentation proportionnelle en Belgique* (Parijs, 1901) 8.

3 H. Charriaux, *La Belgique moderne. Terre d'expériences* (Parijs, 1910) 218.

4 Naast het reeds geciteerde werk van Comeau, ook: M. Maurange, *Le vote plural. Son application dans les élections belges* (Parijs, 1899); G. Bret, *La représentation proportionnelle en Belgique* (Parijs, 1911).

5 J. Barthélémy, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge* (Parijs, 1912) 486.

6 [A.] Lefèvre-Pontalis, *Les élections en Europe à la fin du XIXe siècle* (Parijs, 1902) 219-257.

7 N. Saripolos, *La démocratie et l'élection proportionnelle. Etude historique, juridique et politique* (Parijs, 1899) 678. Vgl. Lefèvre-Pontalis, *Elections en Europe*, 234.

8 Voor algemene overzichten van de Belgische kieswetgeving, zie R. van Eenoo, 'De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCII (1979) 333-352; J. Stengers, 'Histoire de la législation électorale en Belgique', in: S. Noiret, ed., *Political strategies and electoral reforms. Origins of Voting systems in Europe in the 19th and 20th centuries. Stratégies politiques et réformes électorales. Aux origines des modes de scrutin en Europe aux XIXe et XXe siècles* (Baden-Baden, 1990)

Op het einde van de negentiende eeuw had men het in België en Europa graag over de crisis van het parlementaire regime⁹. Volgens sommigen — politici en academici — bood de keuze voor de evenredige vertegenwoordiging een uitweg uit de crisis. Anderen verwachtten van de vernieuwing niets minder dan de ondergraving van het parlementaire systeem zelf. Nu, honderd jaar later, is het debat over de politieke crisis weer volop aan de gang. Als de ogen opnieuw gericht zijn op België, is het niet omdat men van 'eet admirable petit peuple' recepten verwacht voor de politieke vernieuwing. Van de 'modelroF van België lijkt nog maar weinig over te zijn. België is nu eerder het symbool van de 'ontspoorde democratie'¹⁰. In een recent boek van de historicus en politiek filosoof F. R. Ankersmit wordt de Belgische staat, samen met de Italiaanse, opgevoerd als 'een patiënt die aan zoveel ziektes tegelijkertijd lijdt dat een zinvolle diagnose zich niet meer stellen laat'¹¹. Dit schrikbeeld moet alvast waarschuwend (en dus therapeutisch) werken voor de Nederlandse lezers, zoals blijkt uit een voetnoot elders in het boek, waar de auteur opmerkt 'dat wij geen enkele reden hebben om met zelfgenoegzaamheid naar onze Zuiderburen te kijken'¹². Niet alleen Ankersmit vergelijkt België met Italië. Een team van Belgische en Italiaanse politieke wetenschappers kwam, na allerlei berekeningen, tot de slotsom dat 'Italy and Belgium constitute quite similar political systems'¹³. De gelijkenissen werden gevonden waar ze werden gezocht: in het 'particratische' karakter van beide landen¹⁴.

De geciteerde onderzoekers zijn zich natuurlijk bewust van het *tricky* karakter van het begrip 'particratie'¹⁵. Het is een term die verwijtend klinkt, en ook zo is bedoeld. Hij wijst op een 'disfunctie' in het parlementaire en democratische bestel, op een scheefgroeiing. Politici en academici gaan dan ook op zoek naar de wortels van het kwaad. Wanneer is het fout beginnen te lopen? Er wordt aangenomen dat het ooit

76-107; P. Harismendy, 'Il caso belga', in: M. S. Piretti, ed., / *sistemi elettorali in Europa tra otto e novecento* (Rome, 1997) 131-180. Vooral Stengers benadrukt het innoverende van het Belgische kiessysteem: '... il est surtout frappant d'observer... que pour trois de ces caractéristiques (la représentation proportionnelle ..., l'obligation de vote et les strictes garanties du secret de vote), la Belgique a été chaque fois la première au XIXe siècle à prendre des initiatives qui ont ensuite été imitées par d'autres' (76).

9 Vgl. M. Vauthier in een artikel 'Les partis politiques' uit 1900: 'C'est devenu aujourd'hui chose banale que de signaler la crise du régime parlementaire' (oorspronkelijk in *Revue de l'Université de Bruxelles* (1899-1900); overgenomen in M. Vauthier, *Essais de philosophie sociale* (Brussel, Parijs, 1912) 73-124, citaat p. 73).

10 Zo noemt Guy Verhofstadt, voorzitter van de Vrije Liberale Democraten, het in zijn 'Derde Burgermanifest': *Angst, afgunst, en het algemeen belang* (Antwerpen, Baarn, 1994) 129.

11 F. R. Ankersmit, *Macht door representatie. Exploraties III. Politieke filosofie* (Kampen, Kapellen, 1997) 231; vgl. ook 122: '... het hedendaagse disfunctioneren van de democratie ... is in belangrijke mate een disfunctioneren van de democratische staat. Dit gebrek aan zelfreinigend vermogen van de hedendaagse westerse democratie vinden we in landen als België, Italië of Griekenland wel heel pijnlijk gedemonstreerd' en 138.

12 *Ibidem*, 196 noot 33.

13 L. de Winter, D. Delia Porta, K. Deschouwer, 'Comparing similar countries. Italy and Belgium', *Res Publica*, XXXVIII (1996) 234. Het themanummer kreeg als titel mee: 'Partitocracies between crises and reforms. The cases of Italy and Belgium'.

14 Ook W. Dewachter had reeds eerder geconcludeerd: 'Als particratie komen slechts twee polyarchieën uit het onderzoek: België en Italië': *Besluitvorming in politiek België* (Leuven, 1995) 313.

15 De Winter, 'Comparing similar countries. Italy and Belgium', 217.

beter was, maar dat er daarna een 'vertroebeling' in de geesten is opgetreden. Een dergelijk verhaal van neergang schreef de Nederlandse politicoloog Willem Witteveen voor *Feit & Fictie*¹⁶. In Witteveens visie had de vroeg-liberale opvatting over politiek oog voor het algemeen belang als een 'noodzakelijke en nuttige fictie'. Politici hielden zichzelf voor dat het hun taak was het algemeen belang te behartigen, en dus niet de particuliere belangen van de eigen kiezers, de eigen regio of de eigen klasse. Witteveen oordeelt dat de fictie van het algemeen belang een noodzakelijk uitgangspunt is om aan politiek te doen. Door de democratisering en de opkomst van de politieke partijen is die fictie echter op de achtergrond geraakt. Als 'breukpunt' ziet Witteveen het jaar 1917, toen in Nederland de evenredige vertegenwoordiging werd ingevoerd. Het proportioneel kiessysteem gaat immers uit van een andere visie op politieke representatie. De verkozenen van het volk zien zich niet langer als representanten van het algemeen belang, maar als vertegenwoordigers van de eigen achterban. Een 'mimetische' opvatting van representatie heeft zo de liberale 'esthetische' vervangen, met alle gevolgen van dien¹⁷. Er wordt zoveel mogelijk gestreefd naar gelijkenis (*mimesis*) tussen het electoraat en de volksvertegenwoordiging. Ankersmit stelt voor — in een betoog dat overigens weinig overeenkomst vertoont met dat van Witteveen — om de politieke theorie door de esthetica te laten beïnvloeden en politieke representatie analoog te zien aan artistieke representatie.

Zoals het kunstwerk als representatie van de werkelijkheid een zekere autonomie heeft ten opzichte van wat het representeert, zoals alles wat de kunst interessant maakt, ligt in het feit dat er geen vaste regels of *tenia* zijn waaraan de kunstenaar zich onder alle omstandigheden maar te onderwerpen heeft, zo zijn er evenmin vaste regels die bepalen hoe de volksvertegenwoordiger het mandaat van de kiezer voor ieder politiek probleem dat zich aandient zal hebben te interpreteren. De esthetische kloof die het kunstwerk van de door het kunstwerk gerepresenteerde werkelijkheid scheidt, scheidt ook electoraat en volksvertegenwoordiging¹⁸.

Zo bekeken lijkt de Belgische overstap van het meerderheidssysteem naar de evenredige vertegenwoordiging honderd jaar geleden een misstap. Ligt daar de oorsprong van alle ellende? In Italië koos men er in 1993 alvast voor om (deels) terug te komen op de evenredige vertegenwoordiging. Of daarmee een stap is gezet in de richting van de 'esthetische' representatie, is natuurlijk maar de vraag¹⁹. Wat er ook van zij, de

16 W. Witteveen, 'De nuttige fictie van het algemene belang', *Feit & Fictie*, III (1997) 15-34.

17 Zie naast Witteveen, ook I. Hampsher-Monk, 'Representatie als mimesis. Politieke en esthetische representatie bij Edmund Burke', *Feit & Fictie*, III (1997) 35-48. Over politieke representatie vanuit een politiek-theoretisch oogpunt, zie vnl. H. F. Pitkin, *The concept of representation* (Berkeley, 1967), die wel een andere terminologie hanteert.

18 Ankersmit, *Macht door representatie*, 14.

19 Er is natuurlijk een uitgebreide literatuur over de Italiaanse terugkeer naar het meerderheidssysteem. Om het overzichtelijk te houden, kan verwezen worden naar het themanummer hierover van de *European journal of political research*, XXXIV (1998). Zie alvast ook de veelzeggende titel van een artikel van G. Berti, 'La persistente partitocrazia', *Studiparlamentari e di politica costituzionale*, CVIII (1995) 73-78. Vgl. ook met de conclusie van N. Freund, 'Wahlssystemreform in Italien', *Jatirbuchßr Politik*, V (1995) 43-65. Ook vóór 1993 bestond er al heel wat scepsis tegenover de impact van de hervorming, vgl. P.

doorbraak van de politieke partij, de evenredige vertegenwoordiging en de crisis van de liberale orde op het einde van de lange negentiende eeuw, lijken geen losstaande fenomenen²⁰. Ik zal in deze bijdrage niet zo ver gaan te beweren dat er géén verband was tussen deze tendensen, maar ik wil wel het eenvoudige verhaal van Witteveen wat ingewikkelder maken. Want wat bijvoorbeeld aan te vangen met John Stuart Mill, die algemeen beschouwd wordt als de ideaaltypische negentiende-eeuwse liberaal? Zijn rol is in Witteveens betoog op zijn zachtst gezegd onduidelijk. Enerzijds had hij als goede liberaal een verheven opvatting van het algemeen belang, anderzijds verdedigde hij de (deviante) 'gedachte dat de vertegenwoordiger in de eerste plaats de opvattingen van de achterban moet representeren'. 'Hij is voorstander van evenredige vertegenwoordiging en vindt dat het parlement een afspiegeling moet zijn van alle in de samenleving bestaande meningen en belangen'²¹. Week Mill hier af van de gangbare liberale definitie van politieke representatie, of definieerde Witteveen de 'liberale' visie verkeerd? Maar, zal men opwerpen, Mill had niet de evenredige vertegenwoordiging *van partijen* op het oog. Hij verdedigde het 'systeem-Hare', dat voorzag in *een personal representation*: iedere kiezer zou weten wie *zijn* vertegenwoordiger in het parlement was, en omgekeerd zou elk parlementslid weten wie *zijn* kiezers waren. In het Britse kiessysteem dat Mill kende, was men juist verplicht om voor de lokale vertegenwoordiger van de 'eigen partij' te stemmen, ook al vond men die persoon niet geschikt, terwijl men in Hares systeem (dat alle kiesdistricten ophief) zou kunnen stemmen voor de kandidaat die het beste beantwoordde aan de eigen visie, los van partijbindingen²². Misschien was Mills visie op evenredige vertegenwoordiging dus nog wel liberaal, maar was de concrete invoering van de evenredige vertegenwoordiging (volgens het stelsel-Dhondt) in België in 1899 en in Nederland in 1917 wel degelijk een breuk met de liberale orde. Daarmee komen we terug op de rol van de partijen. Wellicht ligt daar de oorzaak van het verlies van de fictie van het algemeen belang en de doorbraak van een nieuwe, niet-liberale politieke cultuur.

Maar het verhaal blijft wringen. Edmund Burkes *Speech to the electors of Bristol* wordt steevast, ook door Witteveen en Ankersmit, aangehaald als de beste formulering van de esthetische opvatting van representatie. Nu ben ik best bereid toe te geven dat Burkes ideeën veel gelijkenis vertonen met het Britse liberaal constitutionalisme, zoals Witteveen stilzwigend aanneemt en Iain Hampsher-Monk expliciet schrijft²³,

Furlong, 'Government instability and electoral systems. The Italian example', *Parliamentary affairs*, XLIV (1991) 50-59; G. Pasquino, 'That obscure object of desire. A new electoral law for Italy', *West European politics*, XII (1989) 280-294.

20 Vgl. B. Manin, *Principes du gouvernement représentatif* (Parijs, 1996) 271, die de evenredige vertegenwoordiging verbindt met het door partijen gedomineerde parlement ('la démocratie des partis'); A. Garrigou, *Le vote et la vertu. Comment les Français sont devenus électeurs* (Parijs, 1992) 175.

21 Witteveen, 'De nuttige fictie van het algemene belang', 19.

22 Voor de visie van Mill op de evenredige vertegenwoordiging, zie vnl. *Considerations on representative government*, chap. VII, oorspronkelijk uitgegeven in 1861. Hier wordt verwezen naar de editie van J. Gray, *On liberty and other essays* (Oxford, 1998) chap. VII, 302-325. 'Almost every person, therefore, who had made himself in any way honourably distinguished, though devoid of local influence, and having sworn allegiance to no political party, would have a fair chance of making up the quota' (312).

23 Hampsher-Monk, 'Representatie als mimesis', 37, noot 2.

maar kennen we Burke ook niet als een van de vroegste verdedigers van de politieke partij? Dus was de liberale en 'esthetische' opvatting toch niet zo tegengesteld aan de idee van de politieke partij? De opwerping ligt voor de hand: de partijen waarover Burke schreef waren niet de partijen die op het einde van de negentiende eeuw via de evenredige vertegenwoordiging zoveel impact zouden verwerven. Giovanni Sartori bijvoorbeeld maakt het onderscheid tussen 'parliamentary parties' en 'electoral parties'; Burke zou het hebben gehad over de 'parliamentary party', die in wezen een groepering was van volksvertegenwoordigers die binnen het parlement samenwerkten om een bepaalde politieke lijn door te drukken²⁴. Als dit onderscheid al enige historische relevantie zou mogen hebben, dan is het toch meer dan duidelijk dat de partijen die Burke aan het werk zag, en waarvan hij zelf deel uitmaakte, 'electorale partijen' waren die alles in het werk stelden om met de publieke opinie en de kiezers goed te staan²⁵. En als Burke zijn partij niet zag als 'electoraal', waarom getroostte hij zich dan de moeite zijn handelwijze herhaaldelijk aan zijn kiezers uit te leggen? Het waren bovendien dezelfde kiezers die hem in 1770 niet herkozen, omdat hij in het parlement gestemd had voor de juridische gelijkschakeling van de katholieken. Het waren deze electorale partijen die Burke in zijn werk theoretisch legitimeerde.

De opvattingen over 'esthetische representatie', politieke partijen en de liberale orde moeten dus complexer gezien worden dan Witteveen laat uitschijnen. Ik zal om te beginnen aantonen dat de idee van de politieke partij perfect past binnen het (vroeg-negentiende-eeuwse) liberale referentiekader. De liberalen vonden in de 'partijdige politieke representatie' een garantie voor de individuele vrijheid, tegen de ophemeling van de 'volkswil' door de republikeinen. Daarna zal ik nagaan of de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België op het einde van de negentiende eeuw inderdaad een nieuwe versterking van het partijensysteem inhield, en zo ja, of dat gebeurde op basis van liberale argumenten. Hier zal de laatnegentiende-eeuwse 'sociaal-holistische' bekommernis ter sprake komen. Zoals in de titel tot uiting komt, zal blijken dat visies op politieke representatie (en dus op verkiezingsstelsels) samenhangen met ideeën over de aard van de politieke strijd. De metaforiek van 'vriend' en 'vijand' nam een belangrijke plaats in de discussie in.

Liberalisme, pluralisme en partijdigheid

Eerst moet er duidelijkheid komen over het negentiende-eeuwse liberalisme. De recente stroom publicaties heeft de visie op de geschiedenis van het liberalisme aanzienlijk verrijkt²⁶. Het wordt er evenwel niet eenvoudiger op de liberale traditie in enkele

24 G. Sartori, *Parties and party systems* (Cambridge, 1994) 19-21.

25 Wie een indruk wil krijgen van de electorale campagnes in Burkes periode: E. A. Smith, 'The election agent in English politics, 1734-1832', *The English historical review*, LXXXIV (1969) 12-35, en vooral F. O'Gorman, 'Campaign rituals and ceremonies. The social meaning of elections in England 1780-1860', *Past and present*, CXXXV (1992) 79-115. Hiermee bedoel ik uiteraard niet dat er geen grote verschillen zouden geweest zijn tussen de laatachtende-eeuwse en de laatnegentiende-eeuwse partijen (onder andere qua partijdigheid).

26 Vgl. S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam, 1997) vnl. 12-18.

woorden te karakteriseren. Als hier over 'liberalisme' wordt gesproken, moet niet in de eerste plaats gedacht worden aan de negentiende-eeuwse liberale partijen²⁷. Als algemeen aanvaard wordt dat de Belgische grondwet van 1831 'liberaal' was, en als men weet dat deze grondwet tot stand kwam door het 'unionisme' van katholieken en liberalen, dan wordt meteen duidelijk dat ook heel wat katholieken liberale principes verdedigden. Ook al kwam er tussen katholieken en liberalen al snel onenigheid over de interpretatie van de grondwet, geen van beide partijen was bereid de tekst van de constitutie zelf op te geven. Wat was er dan eigen aan de liberale staatsopvatting? De vrijwaring van de persoonlijke vrijheid staat centraal bij elke negentiende-eeuwse liberale auteur. Elk individu moet zich in alle vrijheid kunnen ontplooiën. Om dat te garanderen is er een staat nodig, die echter niet mag uitgroeien tot een bedreiging voor de individuele vrijheid. Individualisme en pluralisme gaan daarom samen. Betrokkenheid van de burgers bij de staatszaak en controle op de uitoefening van de staatsmacht zijn daarbij noodzakelijk.

Deze liberale kernideeën zijn bijvoorbeeld aanwezig in het werk van Benjamin Constant. Veel geciteerd is het onderscheid dat hij maakte tussen het 'antieke' en het 'moderne' begrip van vrijheid. In de klassieke republieken, zoals de Griekse *polis*, werd de participatie aan de politieke besluitvorming beschouwd als de ultieme uiting van vrijheid. De burger kon, door de beperkte omvang van de stadstaat en door de aanwezigheid van een groot aantal slaven, ook effectief invloed uitoefenen op de collectieve beslissingen. Daartegenover stond dat hij nauwelijks persoonlijke vrijheid genoot. De groep kon beschikken over het lot van individuele burgers, zoals volgens Constant in het voorbeeld van het ostracisme duidelijk werd. In de moderne staten was de situatie omgekeerd: de individuele burger heeft nauwelijks impact op de politieke beslissingen, maar geniet een veel grotere individuele vrijheid.

Perdu dans la multitude, l'individu n'aperçoit presque jamais l'influence qu'il exerce. Jamais sa volonté ne s'empreint sur l'ensemble Il s'ensuit que nous devons être bien plus attachés que les anciens à notre indépendance individuelle. ... Le but des modernes est la sécurité dans les jouissances privées; et ils nomment liberté les garanties accordées par les institutions à ces jouissances²⁸.

Constant stond — zoals de meeste liberalen — ambivalent tegenover de Franse Revolutie, die enerzijds een einde had gemaakt aan de onvrijheid van het *Ancien Régime*, maar anderzijds dreigde uit te lopen op een nieuwe vorm van onvrijheid. In de geschriften van Rousseau vonden Constant en de liberalen de kiemen van het kwaad. Rousseau had, volgens Constant, het klassieke begrip van sociale macht willen overbrengen naar zijn eigen tijd en had daarmee 'de funestes prétextes à plus d'un genre de tyrannie' geleverd²⁹.

27 Vgl. M. Freedon, *Ideologies and political theory. A conceptual approach* (Oxford, 1998) 143.

28 B. Constant, *De la liberté des anciens comparée à celle des modernes. Discours prononcé à l'Athénée royal de Paris en 1819*. Verwijzingen hiernaar: M. Gauchet, ed., *Ecrits politiques* (Parijs, 1997) 589-619. Citaat op 602-603.

29 *Ibidem*, 604.

Rousseau had inderdaad een ander idee van vrijheid dan de liberalen. In een georganiseerde staat kon een burger alleen vrij zijn als hij gehoorzaamde aan de wetten die hij zelf mede tot stand had gebracht³⁰. Dit kon enkel gerealiseerd worden in de *république*, waar alle wetten de uiting zouden zijn van de *volonté générale* die steeds het *intérêt général* op het oog zou hebben. In de republiek zou het volk de wet stellen aan het volk, en zou daarbij niet anders kunnen doen dan de belangen van het volk te behartigen³¹. Het volk kon toch niets anders willen dan het belang van het volk? 'Natuurlijk', erkende Rousseau, 'kan elk individu, als mens, een eigen wil hebben die tegengesteld is aan of verschilt van de algemene wil die hij heeft als burger'. Maar wie weigert de algemene wil, en dus de wet, te gehoorzamen zal daartoe gedwongen worden, 'wat niets anders betekent dan dat hij gedwongen wordt vrij te zijn'³². Precies dit soort van uitlatingen deed bij de liberalen vragen rijzen naar de wenselijkheid van een politieke theorie waarbij vrijheid en politieke participatie zo nauw verbonden werden.

Het is dus nuttig een 'liberale' van een 'republikeinse' denktraditie te onderscheiden. Dat gebeurt vaak in de literatuur, maar recent is er ook kritiek op te horen³³. Veel heeft echter te maken met een terminologische verwarring. Nu reeds enkele decennia geleden is een aantal historici van de politieke theorie gestart met de exploratie van de 'republikeinse' component in de Angelsaksische politieke traditie³⁴. De dominante *whig*-interpretatie in de historiografie, die de nadruk had gelegd op de continue ontwikkeling van het vrijheidsbegrip in de Engelse cultuur vanaf de zeventiende eeuw (Locke), had de republikeinse elementen op de achtergrond gedrukt. Door het revisionisme van bijvoorbeeld John Pocock ontstond aanvankelijk het beeld van twee onafhankelijke tradities, van twee concurrerende discoursen. De republikeinen zouden hebben gestreefd naar het klassieke ideaal van het deugdzaam burgerschap, terwijl de liberalen de egoïstische, winstmaximaliserende burger als uitgangspunt namen. In een tweede beweging werd deze tegenstelling afgewezen, en werd juist de invloed van de republikeinse ideeën op het liberalisme beklemtoond. Zo kwam er een nieuwe lezing van het

30 Veel geciteerd in dit verband is deze passage uit Boek I van *Du contrat social*: 'Trouver une forme d'association qui défende et protège de toute la force commune la personne et les biens de chaque associé, et par laquelle chacun, s'unissant à tous, n'obéisse pourtant qu'à lui-même, et reste aussi libre qu'auparavant. Tel est le problème fondamental dont le Contrat social donne la solution'. Verwijzingen hier naar: J. Roussel, ed., *Oeuvres politiques* (Parijs, 1989). Citaat op 258.

31 Zie vnl. *Du contrat social*, Livre II, chap. VI: 'Mais quand tout le peuple statue sur tout le peuple, il ne considère que lui-même; et s'il se forme alors un rapport, c'est de l'objet entier sous un point de vue à l'objet entier sous un autre point de vue, sans aucune division du tout. Alors la matière sur laquelle on statue est générale comme la volonté qui statue. C'est cet acte que j'appelle une loi. ... J'appelle donc république tout Etat régi par des lois, sous quelque forme d'administration que ce puisse être: car alors seulement l'intérêt public gouverne, et la chose publique est quelque chose' (*Oeuvres politiques*, 274-275).

32 *Du contrat social*, Livre I, chap. VII (*Oeuvres politiques*, 261).

33 Zie over het onderscheid van beide tradities het overzichtelijke handboek van D. Held, *Models of democracy* (Cambridge, 1996)36-120.

34 Zie een beknopt overzicht bij E. Capozzi, 'Republicanism and representative democracy. The heritage of James Harrington', *European review of history / Revue européenne d'histoire*, V (1998) 197-204.

liberalisme zelf³⁵. Dit is ongetwijfeld terecht, maar men kan niet zover gaan te beweren dat er helemaal geen verschillen zouden zijn tussen het republikeinse en het liberale ideaal. Bovendien verwijs ik hier naar een zeer specifieke, Franse variant van het republikanisme, zoals die in de teksten van Rousseau vorm krijgt. Dit republikanisme vormde het ideaal voor heel wat hoofdrolspelers tijdens de Franse Revolutie en kan zelfs beschouwd worden als een basiselement van de Franse politieke cultuur³⁶. 'Republiek' verwijst dan niet naar een politiek systeem met een verkozen staatshoofd³⁷, en ook niet naar een algemeen streven naar burgerzin en deugdzaamheid, maar wel naar een staat waar aangenomen wordt dat er, los van de individuen, een volkswil bestaat, die vorm krijgt in de volksvergadering en die geuit wordt in wetten.

Waarin dit republikeinse project verschilde van het liberale wordt duidelijker wanneer de respectieve visies op een aantal cruciale concepten worden vergeleken. Het 'algemeen belang' is er daar een van. Het is al duidelijk geworden dat dit een fundamenteel begrip is in de republikeinse theorie. Rousseau definieerde het algemeen belang uitdrukkelijk niet als de optelsom van particuliere belangen³⁸. Hier ligt een verschil met Constant die in zijn *Principes de politique* uit 1815 uitvoer tegen 'une idée très exagérée de l'intérêt général, du but général, de la législation générale'.

Les intérêts individuels sont ce qui intéresse le plus les individus, les intérêts sectionnaires sont ce qui intéresse le plus les sections: or, ce sont les individus, ce sont les sections qui composent le corps politique; ce sont par conséquent les intérêts de ces individus et de ces sections qui doivent être protégés: si on les protège tous, l'on retranchera, par cela même, de chacun ce qu'il contiendra de nuisible aux autres, et de là seulement peut résulter le véritable intérêt public. *Cet intérêt public n'est autre chose que les intérêts individuels, mis réciproquement hors d'état de nuire*³⁹.

Bij Constant wordt het algemeen belang dus gedefinieerd vanuit de individuele belangen.

Deze verschillende stellingnames resulteerden ook in andere opvattingen over de wetgevende vergadering. Constant oordeelde, volledig in de lijn van zijn visie op het

35 Zie bijvoorbeeld S. Holmes, *Passions and constraint. On the theory of liberal democracy* (Chicago, Londen, 1995) 5-9, 28 *enpassim*; J. C. Isaac, 'Republicanism vs. liberalism? A reconsideration', *History of political thought*, IX (1988) 349-377; R. Bellamy, 'The political form of the constitution. The separation of powers, rights and representative democracy', *Political studies*, XLIV (1996) 436-456. Voor Nederland: Dudink, *Deugdzaam liberalisme*.

36 J. K. Wright, 'National sovereignty and the general will. The political program of the Declaration of rights', in: D. van Kley, ed., *The French idea of freedom. The old regime and the Declaration of rights of 1789* (Stanford, 1994) 199-233.

37 Ook Rousseau trouwens stelde dat een monarchie republikeins kon zijn: *Du contrat social*, Livre II, chap. VI, noot 1 (*Oeuvres politiques*, 275). Zie hierover ook: M. Ramgotra, 'Modern theories of the state. Rousseau's republican project', *History of European ideas*, XIX (1994) 820-821; C. Nicolet, *L'idée républicaine en France (1789-1924). Essai d'histoire critique* (Parijs, 1994) 407.

38 Vgl. *Du contrat social*. Livre II, chap. III: 'Il y a souvent bien de la différence entre la volonté de tous et la volonté générale; celle-ci ne regarde qu'à l'intérêt commun; l'autre regarde à l'intérêt privé, et n'est qu'une somme de volontés particulières' (*Oeuvres politiques*, 268).

39 *Principes de politique*, chap. V (*Ecrits politiques*, 354-355). Mijn cursivering.

algemeen belang, dat de volksvertegenwoordigers de deelbelangen in de algemene vergadering moesten representeren, waardoor men het best tot een compromis zou komen dat de individuele en partiële belangen zou vrijwaren⁴⁰. Daarom stelde Constant:

Il est bon que le représentant d'une section soit l'organe de cette section; ... qu'il soit *partial* pour la section dont il est le mandataire, parce que, si chacun est partial pour ses commettants, la partialité de chacun, réunie et conciliée, aura les avantages de l'impartialité de tous⁴¹.

De liberaal Constant lanceerde hier, tegen de sterke republikeinse traditie in zijn land, het ideaal van de partijdige volksvertegenwoordiger, die de specifieke, particuliere belangen van zijn achterban moest verdedigen.

Dit is de eerste stelling die ik in deze bijdrage wil verdedigen: de idee van partijdigheid is liberaal van oorsprong. De grootste opposenten van de partijdigheid waren de republikeinen, die streefden naar eenheid. Rousseau schetste het beeld van de volksvergadering, waar alle burgers, los van hun particuliere belangen, en zonder op voorhand onderling onderhandeld te hebben, zouden discussiëren over het algemeen belang, dat zo als vanzelf tot uiting zou komen⁴². Het afwegen van particuliere belangen liet niet toe tot het algemeen belang te komen, en elke vorm van vertegenwoordiging zou *ipso facto* tot een vermindering van de volkswil leiden: 'Toute loi que le peuple en personne n'a pas ratifiée est nulle; ce n'est point une loi'⁴³. De afwijzing door Rousseau van het principe zelf van representatie heeft alles te maken met zijn visie op de (volks)sovereiniteit, die door hem in nauw verband wordt gezien met de algemene wil.

Je dis donc que la souveraineté, n'étant que l'exercice de la volonté générale, ne peut jamais s'aliéner, et que le souverain, qui n'est qu'un être collectif, ne peut être représenté que par lui-même⁴⁴.

Hoe groter de eensgezindheid in de volksvergadering, hoe duidelijker de algemene wil zich aftekende. Toch was unanimiteit voor Rousseau niet absoluut noodzakelijk. Uit het oordeel van de meerderheid was de algemene wil af te leiden; de minderheid had zich dan 'vergist'. Door deze vergissing in te zien en zich te schikken naar de wet, voelde men zich pas echt vrij⁴⁵. Er was dan ook geen sprake van een 'minderheid',

40 *Ibidem*: 'Qu'est-ce que la représentation générale, sinon la représentation de tous les intérêts partiels qui doivent transiger sur les objets qui leur sont communs?... Cent députés, nommés par cent sections d'un état, apportent dans le sein de l'assemblée, les intérêts particuliers, les préventions locales de leurs commettants; cette base leur est utile: forcés de délibérer ensemble, ils s'aperçoivent bientôt des sacrifices respectifs qui sont indispensables; ils s'efforcent de diminuer l'étendue de ces sacrifices, et c'est l'un des grands avantages de leur mode de nomination. La nécessité finit toujours par les réunir dans une transaction commune, et plus les choix ont été sectionnaires, plus la représentation atteint son but général' (355).

41 *Ibidem*, 356. Mijn cursivering.

42 Vgl. *Du contrat social*, Livre II, chap. III (*Oeuvres politiques*, 268).

43 *Du contrat social*, Livre III, chap. XV (*Oeuvres politiques*, 321).

44 *Du contrat social*, Livre II, chap. I (*Oeuvres politiques*, 265).

45 *Du contrat social*, Livre IV, chap. II (*Oeuvres politiques*, 330-332).

noch van een 'meerderheid', maar slechts van de algemene wil. In die zin is het algemeen belang geen *core concept* van het liberalisme, maar wel van het republikanisme⁴⁶. Het is dan ook opvallend dat Witteveen naar Rousseau verwijst om te verduidelijken wat de — in zijn ogen liberale — fictie van het algemeen belang betekent⁴⁷, terwijl het liberalisme juist mede een reactie is tegen de rousseauïstische idee van de *volonté générale*.

Rousseau verwierp de idee zelf van politieke representatie. Zoals Ankersmit terecht schreef, kon Rousseau representatie alleen aanvaarden wanneer er een totale identiteit zou zijn tussen de vertegenwoordigde en de vertegenwoordiger. Vermits dit absoluut onmogelijk is, kon Rousseau niet anders dan de representatie afwijzen⁴⁸. Elke notie van representatie impliceert noodzakelijkerwijze een esthetische grondslag⁴⁹. Want, hoe zou het parlement tot wetgeving in staat zijn als elke volksvertegenwoordiger uiteindelijk gebonden blijft door de eisen van het eigen electoraat en niets anders kan doen dan herhalen wat haar/zijn kiezers beweren (zo dat praktisch al mogelijk zou zijn)? De liberalen waren grote voorstanders van het representatief systeem. Zij hechtten minder belang aan de actieve participatie van de burgers aan het politieke leven. Het was de taak van de vertegenwoordigers de specifieke deelbelangen in het parlement te verdedigen, maar de vertegenwoordigers moesten ook de nodige autonomie genieten om hun taak uit te oefenen. Het was zinloos de maatschappelijke pluriformiteit in het parlement te laten weerspiegelen, zonder te voorzien dat uit die volksvertegenwoordiging ook één wet zou voortkomen. Dat idee haalden de liberalen onder andere bij Emmanuel Joseph Sieyès, die, volgens Ankersmit, 'dieper doordrong in de geheimen van de representatie dan enig ander theoreticus vóór of na hem'⁵⁰. De revolutionaire *abbé* Sieyès was nochtans vertrokken van de rousseauïstische idee van *volonté générale*. In 1789 stelde hij voor in de *Déclaration des droits de l'homme* te bepalen: 'La loi ne peut être que l'expression de la volonté générale'⁵¹. Precies om die eenheid van de nationale wil te garanderen, was een representatief orgaan noodzakelijk. Volgens Sieyès was de samenleving immers een verzameling van uiteenlopende belangen, waarin orde en eenheid alleen gecreëerd konden worden door de belangen van de

46 Michael Freedon maakt in zijn 'conceptual approach to ideologies' een onderscheid tussen 'core, adjacent, and peripheral concept', zie *Ideologies and political theory*, 77-78. Freedon zelf ziet als 'core concepts' van het liberalisme: 'liberty, individualism, and progress': *Ibidem*, 145.

47 Witteveen, 'De nuttige fictie van het algemene belang', 25. Vgl. ook I. de Haan en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN*, CXI (1996) 171, waar de auteurs spreken over 'de op het 'abstracte' algemeen belang gerichte liberale politiek'. Ook al erkennen de auteurs dat de liberalen aan de basis lagen van de moderne partijen (178-179), toch zien zij de partijen ook als een inbreuk op de liberale politieke cultuur. Dit laatste komt ook duidelijk naar voren in H. te Velde, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme', *BMGN*, CXIII (1998) 322-343.

48 Ankersmit, *Aesthetic politics*, 28-29.

49 *Ibidem*, 38 en 46.

50 *Ibidem*, 50. Ankersmit heeft echter weinig oog voor de vroege, republikeinse Sieyès.

51 E. J. Sieyès, 'Préliminaire de la constitution. Reconnaissance et exposition raisonnée des droits de l'homme et du citoyen', in: C. Fauré, ed., *Les déclarations des droits de l'homme de 1789* (Paris, 1988) 106 (art. XXVIII). Over de gelijknissen tussen de concepten van Rousseau en Sieyès, zie: Wright, 'National sovereignty', 214.

meerderheid te laten prevaleren en uit te roepen tot 'algemeen belang': 'La volonté générale est... formée par la volonté de la pluralité'⁵². De burgers zelf konden deze eenheid niet tot stand brengen; slechts een vergadering van verkozenen kon dat, op voorwaarde dat de verkozenen voldoende afstand hadden tot hun kiezers. Zo combineerde Sieyès aanvankelijk zijn rousseauïstische beginselen met een esthetische visie op het representatief systeem. Gaandeweg bekoelde zijn revolutionaire ijver, en de terreur deed hem besluiten dat de rousseauïstische opvatting van de volkssoevereiniteit en de volkswil een bedreiging vormde voor de vrijheid. Het is vooral die 'tweede' Sieyès die Constant (en Ankersmit) inspireerde⁵³.

Door het liberalisme hier te beschouwen als een denkrichting die zich enerzijds afzette tegen het *Ancien Régime*, maar anderzijds ook tegen het republikanisme van de Franse Revolutie, kan een aantal centrale concepten in de liberale staatsleer onderscheiden worden. De inrichting van een staat moest volgens de liberalen garanties bieden voor het behoud van de individuele vrijheid. Dat de Revolutie daarin had gefaald, had te maken met de rousseauïstische uitgangspunten. Rousseau had beweerd dat in een republiek, waar elke burger tegelijkertijd auteur en subject van de wet is, 'de som van het gemeenschappelijk geluk een grotere portie oplevert aan elk individu dan dat de zorg om zichzelf alleen zou kunnen opleveren', terwijl Constant oordeelde — met de terreur nog vers in het geheugen — dat 'de abstracte erkenning van de volkssoevereiniteit geenszins de som van de vrijheid van de individuen verhoogt'⁵⁴. Trachtten de republikeinen de bevrijding van het (mannelijke) individu te realiseren door hem te laten deelnemen aan de totstandkoming van de ene volkswil en de wet, de liberalen kwamen tot de slotsom dat de vrijheid van het individu beter gediend was door de maatschappelijke diversiteit en het pluralisme te beschermen⁵⁵. Het spookbeeld was immers dat één sociale groep, of de grote volksmassa opgezweept door één volksmenner, alle macht zou verwerven, waardoor de minderheden in de verdrukking zouden raken en hun autonomie verliezen. Het wantrouwen tegenover een breed begrepen volkssoevereiniteit en de ongeremde algemene wil dreef de

52 Sieyès, 'Préliminaire', 102. Terecht merkt Manin (*Principes du gouvernement représentatif*, 242) hierbij een parallel op met het Engelse (proto-)liberalisme van John Locke: *Two treatises of government*, II, § 96: 'the act of the majority passes for the act of the whole' (M. Goldie, ed. (Londen, 1993) 164).

53 K. M. Baker, 'Sieyès', in: F. Furet, M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française. Acteurs* (Parijs, 1992) 296-313; *Idem*, 'Souveraineté', in: F. Furet, M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française. Idées* (Parijs, 1992) 502-505.

54 Resp. *Du contrat social*, Livre III, chap. XV (*Oeuvres politiques*, 321) en *Principes de politique*, chap. 1 (*Ecrits politiques*, 311). Vgl. N. Matteucci, *Lo stato moderno. Lessico e percorsi* (Bologna, 1993) 89: 'moin' scrittori democratici, i quali non avevano approfondito il concetto di volontà generale che in Rousseau è alla base della sovranità del popolo, finivano per legittimare qualsiasi 'tirannia della maggioranza' o per giustificare ogni atto arbitrario fatto in nome del popolo, come hanno rilevato Benjamin Constant e Alexis de Tocqueville'.

55 Vgl. Baker, 'Souveraineté', 500 over de visie van de *sansculottes*: 'La volonté de la nation souveraine devait être aussi unitaire qu'elle était inaliénable: le corps du peuple devait incarner la même unité que celle qu'il cherchait à imposer à ses députés; on ne pouvait tout simplement pas tolérer en son sein de différences. ... D'où l'aversion permanente, tout au long de la période révolutionnaire, pour une forme quelconque d'activité politique qui menacerait l'unité de la volonté souveraine en énonçant explicitement des volontés particulières ou des intérêts partiels'.

liberalen naar allerlei *checks and balances*, waardoor de machten elkaar zouden controleren en in evenwicht houden. Het representatief systeem werd daartoe geschikter geacht dan de rechtstreekse democratie. Grote politieke partijen, die elkaar aan de macht zouden aflossen, waren een bijkomende garantie voor de rechten van de minderheden, en een dam tegen overdreven machtsconcentratie. Door hun pluralisme erkennen de liberalen het belang van de politieke partij⁵⁶.

Constant en de Franse liberalen hadden een grote invloed op de leden van de Belgische Constituante in 1830⁵⁷. Alhoewel er ook een uitgesproken republikeinse stroming was, kon die niet domineren, zoals onder andere bleek uit de discussies over de staatsvorm en de senaat⁵⁸. Men spiegelde zich dan ook liever aan het Engelse model. Zo werd België een liberale modelstaat en zeer snel ontstond — zoals dat eerder in Groot-Brittannië was gebeurd — een tweepartijensysteem, dat door liberale juristen en theoretici werd verantwoord en door de wetgever erkend. In 1848 schreef de liberale ingenieur Jean-Louis Trasenster: 'L'existence des partis est non seulement un fait normal, c'est aussi un fait désirable', en in 1852 wijdde de liberale voorman Joseph Lebeau (anoniem) een brochure aan de noodzaak van de politieke partijen in het moderne parlementaire systeem⁵⁹. De Belgische partijen werden het schoolvoorbeeld van de sterke partijen, waarbij echter niet in de eerste plaats aan de hedendaagse organisatievormen moet worden gedacht⁶⁰. In buitenlandse publicaties verbaasde men zich over de kracht en invloed van de partijen in de Belgische politiek⁶¹. Nuntius Dominico Ferrata, die als diplomaat de situatie in verscheidene landen kon vergelijken, noteerde in zijn memoires: 'Les deux partis sont organisés pour la lutte mieux que dans aucun pays de l'Europe'⁶². In 1877 werden de politieke partijen ook voor het

56 Vgl. Sartori, *Parties and party systems*, 13: 'Parties came to be accepted ... with the realization that diversity and dissent are not necessarily incompatible with, or disruptive of, political order. In this ideal sense, parties are correlative to, and dependent upon, the *Weltanschauung* of liberalism'.

57 Zie over deze invloed: R. Demoulin, 'De liberale stroming tijdens het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) en de Omwenteling van 1830', in: A. Verhuist, H. Hasquin, ed., *Het liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis* (Brussel, 1989) 32-33. Zie bijvoorbeeld ook de verwijzingen naar Benjamin Constant in redevoeringen van Wyvekens (19.11.1830), Van Snick en Lebeau (beide 13.12.1830) in het Nationaal Congres: E. Huytens, *Discussions du Congrès national de Belgique, 1830-1831* (Brussel, 1844-1845) I, resp. 202, 398, 413 en 415.

58 Over beide kwesties, zie T. Juste, *Le Congrès national de Belgique 1830-1831* (Brussel, 1880) I, 122-133 en 152-163.

59 J.-L. Trasenster, *De la nationalité belge ou des idées politiques et religieuses en Belgique* (Luik, 1848) citaat op 71; [J. Lebeau], *La Belgique depuis 1847* (Brussel, 1852) vnl. 45-71.

60 Vgl. E. Gerard, 'Les partis politiques', *Res Publica*, XXVII (1985) 458-459. 'Assimiler le parti à son organisation au dix-neuvième siècle constitue en tout cas un anachronisme. L'organisation n'est pas l'essence de parti, elle n'en est que l'instrument' (459).

61 Zie bijvoorbeeld Lefèvre-Pontalis, *Elections en Europe*: 'Les élections belges mettent en relief la puissance d'association qui les dirige et les discipline' (221), 'quelle activité, quelle attitude militante, quelle passion mise au service de la cause commune, soit pour préparer l'élection par la plus infatigable propagande, soit pour en célébrer le succès' (223), 'Les associations sont en travail permanent.... L'arène politique n'est pas, comme ailleurs, une agglomération d'électeurs: ce sont des corps d'armée qui s'y exercent et qui, au jour de la bataille, s'y trouvent sous les armes' (224), 'les moeurs politiques du pays qui imposent rigoureusement la discipline des partis' (241).

62 D. Ferrata, *Mémoires* (Rome, 1920) I, 376; vgl. ook 256. Ferrata (1847-1914) was nuntius in Brussel van 14 april 1885 tot 16 april 1889.

eerst in de wet erkend. Van dan af tot 1894 stonden de liberale kandidaten in het blauw gedrukt op het stembiljet, en de katholieke in het rood. De namen van onafhankelijke kandidaten werden in het zwart weergegeven⁶³. Toen door de grondwetsherziening van 1893 het kiesrecht werd veralgemeend (maar eveneens getemperd door het meervoudig systeem), werd het bipartisme doorbroken. De socialistische partij drong de liberale partij naar de derde plaats. De katholieken leken af te stevenen op een confrontatie met de socialisten. Een tweepartijensysteem met enkel katholieken en socialistische 'revolutionairen', die vroeg of laat aan de macht zouden komen, was voor de tijdgenoten bepaald iets anders dan de afwisseling van een katholieke en liberale regeringsmeerderheid. Dit zou een van de voornaamste stimuli vormen om de kieswetten te herzien.

Het Belgische debat over de evenredige vertegenwoordiging

In het Belgische meerderheidssysteem — waarvoor de evenredige vertegenwoordiging in 1899 als alternatief werd voorgesteld — had elke kiezer evenveel stemmen als er in zijn kiesomschrijving zetels te begeben waren (vanaf 1894 mochten sommige welgestelde of 'bekwame' kiezers twee of drie stembiljetten invullen). De kiezer kon ofwel kiezen voor alle kandidaten van één lijst, of hij kon kiezen voor een aantal kandidaten van één lijst (en zijn stemmen niet allemaal benutten), of hij kon kiezen voor kandidaten van meerdere lijsten (wat men 'panacheren' noemde). Een kandidaat was pas verkozen in de eerste ronde wanneer meer dan de helft van alle geldige biljetten een stem op zijn naam bevatte. Eventueel werd een tweede ronde gehouden, de zogenaamde 'ballotage', waaraan de sterkste kandidaten van de eerste ronde deelnamen, en waarin de resterende (of alle) zetels werden verdeeld. Die ballotages waren echter zeldzaam, tot in 1894, vanaf wanneer in de meer stedelijke arrondissementen drie grote partijen de strijd aangingen. Bijna de helft van de verkozenen werd toen in een tweede ronde aangeduid, wat de partijen meteen voor nieuwe problemen plaatste. De voorstanders van de evenredige vertegenwoordiging stelden voor de zetels, per kiesdistrict, in één stemronde te verdelen volgens de electorale kracht van elke partij⁶⁴. Daartoe zouden eerst de stemmen per lijst worden geteld, wat toeliet het aantal zetels per partij te bepalen, waarna men binnen elke lijst zou uitmaken wie effectief verkozen was. Nieuw was dat een stem voor een kandidaat meteen ook een stem voor de partij impliceerde. Bovendien had de kiezer slechts de keuze om ofwel voor de hele lijst te stemmen (en de volgorde van de kandidaten te aanvaarden) ofwel voor één kandidaat (en eventueel één plaatsvervanger); panacheren was uitgesloten. De Belgische vorm van evenredige vertegenwoordiging was dus een nieuwe

63 Wet van 9 juli 1877.

64 Om de zaak niet onnodig ingewikkeld te maken beperk ik mij hier tot het voorstel zoals dat door het tweede kabinet P. de Smet de Naeyer op 8 augustus 1899 in de Kamer werd ingediend (*Documents parlementaires*, 1898-1899,462), dat werd besproken in de Kamer vanaf 12 september 1899, in de Senaat vanaf 12 december 1899, en dat uiteindelijk leidde tot de wet van 29 december 1899 (*Moniteur belge*, 30.12.1899).

versterking van het partijstelsel. Aan de arrondissementele kiesverenigingen werden nieuwe taken toegekend.

Als wat ik over de liberale appreciatie van de politieke partij schreef, ook klopt, dan zijn er in het parlementaire debat over de evenredige vertegenwoordiging vermoedelijk sporen van 'liberale' pleidooien voor het nieuwe stelsel te vinden. Daarbij weze er nogmaals aan herinnerd dat 'liberaal' hier geen partijpolitieke betekenis heeft, maar wel een politiek-theoretische. Het is trouwens opvallend hoe weinig de partijpolitieke tegenstellingen het debat bepaalden. Er waren zowel katholieke, socialistische als liberale voor- en tegenstanders van de evenredige vertegenwoordiging. Een goed vertrekpunt is de redevoering die de katholieke kabinetsleider Paul de Smet de Naeyer in de Kamer uitsprak ter verdediging van de nieuwe kieswet. Op het einde gekomen van een langdurig en vermoeiend debat, trachtte hij de discussie terug te voeren tot de essentie en hij kon niet anders dan vaststellen dat aan de basis van het conflict een meningsverschil lag over het concept 'verkiezing':

Il est évident que, si nous différons radicalement sur le point de départ, si vous ne voulez pas accepter ce qui est, à mes yeux, le caractère essentiel de l'élection, nous n'arriverons pas à nous mettre d'accord⁶⁵.

Ik zal trachten aan te tonen dat De Smet de Naeyers pleidooi voor de evenredige vertegenwoordiging gebouwd is op liberale premissen, en dat zijn tegenstanders precies over deze liberale uitgangspunten struikelden.

Dans une monarchie représentative et démocratique, la participation des citoyens au gouvernement du pays se manifeste exclusivement par le droit d'élire ceux qui, dans les deux Chambres, forment les organes législatifs de la nation⁶⁶.

De Smet de Naeyer brengt ons hier meteen naar de kern van de 'esthetische' opvatting van politieke representatie. De enige taak van het electoraat bestond erin zijn vertegenwoordigers te kiezen. In het meerderheidssysteem echter werd er volgens De Smet de Naeyer niet gekozen maar beslist: er werd namelijk beslist welke politieke groep van vertegenwoordiging werd uitgesloten. In die zin overschreden de kiezers van de meerderheid hun bevoegdheid, terwijl de kiezers van de minderheid hun bevoegdheid niet eens konden uitoefenen. Als het aan de Kamers toebehoorde om, door discussie en confrontatie, te beslissen wat het algemeen belang was, dan was het niet geoorloofd dat de kiezers van de meerderheid reeds op voorhand een selectie hadden doorgevoerd en hadden beslist welke burgers (en dus welke belangen en opvattingen) niet eens in de parlementaire discussie zouden vertegenwoordigd zijn. Dat bedoelde De Smet de

65 De Smet de Naeyer, Kamer, 25. 10.1899: *Annales parlementaires. Chambre* (verder afgekort als *APQ*, 1898-1899, 2843.

66 *APC*, 1898-1899, 2843. De argumentatie van De Smet de Naeyer vertoont veel overeenkomsten met de anti-rousseauïstische ideeën die N. Saripolos uiteenzette in zijn (reeds eerder geciteerde) proefschrift *La démocratie et l'élection proportionnelle*.

Naeyer toen hij zei: 'Aucune portion du peuple ne peut exercer la puissance de décision qui n'appartient qu'aux élus du peuple entier'⁶⁷. Zo verbond hij het meerderheids-systeem met 'la mise en oeuvre du gouvernement direct', terwijl de evenredige vertegenwoordiging het aangewezen middel vormde om 'le gouvernement représentatif' veilig te stellen.

In deze redenering ziet men ook hoe dun de lijn is tussen 'esthetische' en 'mimetische' argumenten. Want als men, zoals De Smet de Naeyer, streeft naar een echte kloof tussen kiezers en verkozenen en zowel de autonomie van de kiezer als die van de verkozene ernstig neemt, dan kan men niet beter doen dan het representerend lichaam 'proportioneel' samen te stellen. Het is duidelijk dat men dan opnieuw belandt bij de 'mimetische' metaforen: de spiegel, de foto, het model op schaal... precies metaforen die niet stroken met de esthetische uitgangspunten. Een 'mimetische' naast een 'esthetische' bekommernis is helemaal niet onverzoenbaar met de liberale uitgangspunten en met de politieke theorie van Sieyès en zijn liberale erfgenamen⁶⁸. Het pluralisme is daarbij een belangrijk aspect. Als men in het delibererend orgaan vertrekt met uiteenlopende standpunten en men er niet van uitgaat dat de meest invloedrijke, of machtige of welstellende meer te zeggen heeft dan een ander, dan kan men niet anders dan door discussie trachten tot een akkoord te komen. Maar dat veronderstelt wel dat de meningen die in de samenleving aanwezig zijn, ook vertegenwoordigd zijn. Dit pluralisme was in de liberale traditie sterk aanwezig, precies door de diepgewortelde sceptis tegenover de rousseauïstische *volonté générale*, en het werd door denkers als Constant ook verbonden met de idee van de partijdige volksvertegenwoordiger⁶⁹. De Belgische kabinetsleider De Smet de Naeyer redeneerde volledig binnen deze logica. Hij keerde zich tegen de verkiezing als 'hanengevecht' — een vergelijking die al eerder in de Kamer was gemaakt — en oordeelde dat de voornaamste ideologische strekkingen in het parlement moesten vertegenwoordigd worden.

De conservatieve tegenstanders hadden bezwaren tegen het pluralistische, 'relativistische' karakter van de evenredige vertegenwoordiging. Vooral de katholieken Joris Helleputte en Charles de Broqueville verwoordden deze kritiek⁷⁰. De laatste oereerde:

Sous le régime majoritaire, chaque parti affirmant sa foi dans la vérité politique qu'il croit détenir, s'efforce d'écraser l'erreur sous le poids du nombre à la conquête duquel il marche pour en obtenir la consécration de ses conceptions politiques⁷¹.

67 APC, 1898-1899, 2843.

68 Sieyès zelf schreef in *Qu'est-ce que le Tiers Etat?*: 'Le corps représentant est toujours, pour ce qu'il a à faire, à la place de la nation elle-même; son influence doit conserver la même nature, les mêmes proportions et les mêmes règles'. Om deze reden wordt Sieyès door Saripolos beschouwd als een vertegenwoordiger van de idee 'le Parlement miroir ou carte réduite du pays': *La démocratie et l'élection proportionnelle*, 527. Overgenomen door Bret, *La représentation proportionnelle*, 49.

69 Zoals hoger aangehaald, 'reduceerde' Constant het algemeen belang tot de beveiliging van individuele belangen; hij was wat dat betreft zeker ook beïnvloed door Sieyès. Manin, *Principes du gouvernement représentatif*, 240-241.

70 Maar deze kritiek is ook aanwezig bij Rosseeuw, Kamer, 14.09.1899: APC, 1898-1899, 2577; L. de Bethune, 20.09.1899: APC, 1898-1899, 2610-2611; P. Delvaux, Kamer, 29.09.1899: APC, 1898-1899, 2701.

71 De Broqueville, Kamer, 12.09.1899: APC, 1898-1899, 2551.

Natuurlijk moest de grondwet gerespecteerd worden en dienden de opinies door de staat als gelijkwaardig te worden beschouwd. Maar het was de rol van de partijen om de publieke opinie te overtuigen dat zij het gelijk aan hun kant hadden, en dat de tegenstanders dwaalden. Om de regering in het land uit te oefenen moest een opinie door de meerderheid van de kiezers als de waarheid worden erkend. Op deze wijze werd 'niet bewezen dat deze opinie de politieke waarheid is, maar wel dat er een politieke waarheid bestaat, en dat het de taak is van alle burgers om die waarheid te kennen, en vervolgens te doen zegevieren'⁷².

Le plus grand malheur de nos sociétés modernes, c'est la divergence de vues qui existe entre les citoyens sur les questions fondamentales de la religion, de la philosophie, de l'organisation sociale elle-même.... A défaut d'une foi commune à la vérité politique ... les partis ont au moins la foi commune à l'existence d'une vérité politique. ... Eh bien, c'est ce dernier lien entre les citoyens d'un pays, cette dernière garantie d'ordre, la seule qui nous reste dans nos sociétés modernes, que la représentation proportionnelle supprime'⁷³.

Voor de katholieke Léon de Bethune kwam het pluralisme neer op een 'atomisering' van de samenleving:

Le pays devient un ensemble *A'atomes* qui doivent tous également participer au vouloir national;... le système de l'élection proportionnelle... proclame le principe anarchique ... de la participation effective et simultanée au gouvernement du pays et de l'équivalence de toutes les opinions, quelles que soient leurs incohérences et leurs oppositions entre elles'⁷⁴.

Deze discussie, die herinneringen oproep aan de hoogdagen van het ultramontanisme, lag gevoelig. Camille de Jaer, auteur van het Kamerrapport over het wetsontwerp, bracht in de discussie in dat geen enkele rechtgeaarde katholieke zou betwijfelen dat 'au point de vue de la thèse philosophique' de dwaling minder rechten had dan de waarheid.

J'avoue cependant que je ne m'attendais pas beaucoup à voir surgir, à propos de la discussion de la loi électorale, cette grosse question de la thèse et de l'hypothèse qui a été si longuement et si vivement discutée au sein de la droite, il y a une trentaine d'années'⁷⁵.

Daarmee verwees De Jaer naar de these-hypotheseleer die een uitweg bood uit de patstelling waarin de katholieken waren geraakt naar aanleiding van de kerkelijke afwijzing van de moderne vrijheden: de 'these' moest de homogene katholieke maatschappij zijn, terwijl in de 'hypothese', de bestaande onvolmaakte samenleving, de vrijheid van mening aanvaard kon worden. De katholieke minister van justitie Van den Heuvel betreurde eveneens dat sommige partijgenoten argumenten aandroegen

72 Helleputte, Kamer, 15.09.1899: APC, 1898-1899, 2591.

73 *Ibidem*, 2591-2592.

74 Bethune, Kamer, 20.09.1899: APC, 1898-1899, 2611. Mijn cursivering.

75 De Jaer, Kamer, 21.09.1899: APC, 1898-1899, 2628.

die volgens hem de grondwettelijke vrijheden en het pluralisme bedreigden⁷⁶. De christen-democraat Jules Renkin verbaasde zich erover dat Helleputte de meerderheid liet beslissen wat dwaling en wat waarheid was, daarbij duidelijk het argument van zijn opponent misvormend. Renkin stelde: 'la représentation proportionnelle ne reconnaît pas de droits à l'erreur, mais à la minorité. Son application peut profiter à l'erreur ou à la vérité, suivant les circonstances'⁷⁷. Het is opvallend dat de liberaal geïnspireerde katholieke voorman Charles Woeste, die nochtans een geducht tegenstander van de evenredige vertegenwoordiging was en daarbij zoveel mogelijk argumenten aanbracht, de discussie over dwaling en waarheid meed, en integendeel de argumentatie trachtte terug te voeren tot het liberale, constitutionele referentiekader⁷⁸.

Een aantal katholieke politici had dus kritiek op het principieel pluralistische karakter van de evenredige vertegenwoordiging en zag in het wetsontwerp het opgeven van een eenheidsstreven. Het eenheidsstreven typeerden we eerder echter ook als een republikeins kenmerk. Het is opvallend dat de liberaal Georges Heupgen, die in zijn redevoering toonde dicht aan te leunen bij de Franse republikeinse ideeën, in zijn pleidooi voor de evenredige vertegenwoordiging eveneens verwees naar de eenheidsdroom:

Vous tous, messieurs, catholiques, vous tous socialistes, nous tous libéraux, n'envisageons pas que l'idéal poétique et lointain de la société serait d'être un immense tout contractuel qui permet de concilier tous les goûts, tous les intérêts, tous les désirs, sans qu'une contrainte dût intervenir⁷⁹.

Het was duidelijk dat Heupgen, in de traditie van Rousseau, niet de overwinning van het goed op het kwaad voor ogen had, zoals Broqueville en Helleputte dat definieerden, maar wel het overstijgen van schijnbaar tegenstrijdige opvattingen en belangen. 'Concilier nos différentes tendances, en faire jaillir une volonté plus large, dans des discussions approfondies, tolérantes, telle apparaît la mission du parlement'⁸⁰. In die zin maakte Heupgen een onderscheid tussen de wet als 'bevel', als een uiting van autoriteit, en de wet als expressie van de nationale wil. In 'primitieve democratieën' met ongeschreven wetten kwam het aan het volk toe overtredingen van de gebruiken

76 Van den Heuvel, Kamer, 27.09.1899: *APC*, 1898-1899,2666. Vgl. ook Van Limburg Stirum, Kamer, 19.10.1899: *APC*, 1898-1899,2800; De Lantsheere, Kamer, 24.10.1899: *APC*, 1898-1899,2824. In antwoord op Van den Heuvel stelde Helleputte (Kamer, 24.10.1899): 'La justice absolue, en effet, celle qui doit régner à travers tous les temps, à toutes les époques, cette justice basée sur des principes immuables et immanentes, ne devrait-elle pas aussi trouver son application dans la loi électorale?' (*APC*, 1898-1899, 2833).

77 Renkin, Kamer, 6.10.1899: *APC*, 1898-1899, 2746-2747 (citaat op 2747).

78 Woeste, Kamer, 19.10.1899: *APC*, 1898-1899,2794. Het is uiteraard niet gebruikelijk Charles Woeste, die doorging als de leider van de conservatieve vleugel binnen de katholieke partij, 'liberaal geïnspireerd' te noemen. Toch sloten zijn politieke denkbeelden aan bij het doctrinair liberalisme. Zie hierover ook H. de Smaele, 'Het politieke discours en de 'eigenheid' van de vrouw op het einde van de negentiende eeuw in België', *Tijdschrift voor genderstudies*, I (1998) 27-38.

79 Heupgen, Kamer, 29.09.1899: *APC*, 1898-1899,2698.

80 *Ibidem*.

te veroordelen en te bestraffen. Hierdoor creëerde het volk de wet en paste haar tegelijkertijd toe. Vanuit dit 'amorfe stadium' groeiden beschavingen echter naar een maatschappelijke organisatie waar er een hoger orgaan oordeelde over de correcte toepassing van de *coutume*. Dit soevereine orgaan ging gaandeweg de wet ook interpreteren en zelfs wijzigen, waardoor de wet niet langer de uitdrukking was van de volkswil en dus het karakter kreeg van een 'bevel'. 'Le souverain, au lieu d'être les citoyens réunis, devient un être distinct et séparé de la nation, son supérieur, son maître'⁸¹. In een volgende fase, ingezet in 1789, heeft de natie zich de wet weer opnieuw toegeëigend. De wet moest dus opnieuw de uitdrukking worden van de nationale wil. Bij de praktische organisatie van de wetgeving is er — volgens Heupgen — echter veel fout gelopen, precies door de te grote erfenis uit het verleden⁸². De notabelen waren ervan overtuigd dat zij in de verkiezingen de meest bekwamen van hun kiesdistrict dienden af te vaardigen om in de centrale instellingen mee de wet te dicteren. Dat de meerderheid zich achter de kandidaten moest scharen, was een bijkomende garantie dat de besten werden verkozen. Door deze kiesorganisatie bleef er echter weinig over van het ideaal dat de wet de uitdrukking moet zijn van de nationale wil. Immers, de wet kwam tot stand door de vertegenwoordigers van de meerderheden in artificiële kiesomschrijvingen. 'Chaque citoyen ne concourt plus à l'expression de la volonté nationale, seul le plus grand nombre exprime cette volonté. C'est la sienne qui est la loi'⁸³. Op deze wijze bleef de wet een 'bevel'. Volgens Heupgen kon enkel de evenredige vertegenwoordiging daaraan verhelpen. Door het nieuwe kiesstelsel zouden alle tendensen in de nationale vergadering vertegenwoordigd zijn, en

au sein d'un parlement, quand tous les partis sont représentés, c'est une lutte entre des idéals, qui prend naissance dans quelque chose de plus haut que des luttes d'intérêt: ce sont des idéals qui doivent finir par se concilier, par se pénétrer en un idéal supérieur, dont l'expression définitive est la loi, fusion et conciliation de toutes les volontés d'une nation⁸⁴.

De introductie van de evenredige vertegenwoordiging kon dus zowel vanuit een liberaal als vanuit een republikeins denkkader beargumenteerd worden. Dat Heupgen het enige Kamerlid was dat in de — nochtans uitgesponnen — algemene bespreking van het wetsontwerp het rousseauïstische vocabulaire hanteerde, wijst op de marginale plaats die het republikeinse gedachtegoed op het einde van de negentiende eeuw in België

81 *Ibidem*, 2696.

82 Vgl. met de socialist en Comte-aanhanger Denis, Kamer, 17.10.1899: 'La philosophie du XVIIIe siècle et la Révolution ont conçu des droits imprescriptibles dérivant de la nature humaine, mais la Déclaration des droits de l'homme est restée en grande partie une oeuvre de métaphysique: c'est que le droit et la liberté politiques, économiques sociales, ne sont réels qu'à la condition d'être organisés.... Pour devenir une réalité, pour sortir du domaine de la métaphysique politique, il faut qu'elle s'organise, que le suffrage universel s'organise. ... la représentation proportionnelle est un mode d'organisation du droit propre à donner une réalité positive aux déclarations des droits de l'homme, propre à faire descendre de la sphère des principes abstraits dans la réalité vivante, dans le mouvement de l'histoire, ces droits inhérents à l'homme de participer à la formation des lois' (*Ibidem*, 2770).

83 *Ibidem*, 2697.

84 *Ibidem*, 2698.

nog innam. De republikeins-liberale tegenstelling bepaalde anno 1899 het debat niet meer. Zoals we zagen kon er wel spanning ontstaan omtrent het principe van het pluralisme. Maar er was meer aan de hand. Nieuwe, laatnegentiende-eeuwse politieke problemen en ideeën kleurden het debat over de politieke representatie. Zowel in de republikeinse als in de liberale politieke theorie had men tot dan toe de samenleving gezien als een verzameling vrije en principieel gelijke burgers. Maar wat als het volk niet die optelsom van individuen was, maar een complex organisme van sociale groepen? Wat als men het abstracte volk analyseerde en naast bourgeois ook proleten ontdekte, naast mannen ook vrouwen, naast Franstaligen ook Nederlandstaligen, naast landeigenaars ook keuterboeren, naast celibatairen ook families? Met deze ontleding van het maatschappelijk lichaam was men op het einde van de negentiende eeuw volop bezig⁸⁵.

De overtuiging groeide dat het parlement de complexe structuur van de maatschappij moest benaderen, en inderdaad (mimetisch) weerspiegelen. De katholieke proportionalist Loslever bracht in het begin van zijn redevoering meteen het probleem naar voren:

De même que le corps humain n'est pas un simple agrégat de molécules, ou, pour parler le langage savant, de cellules, mais un ensemble harmonieux d'organes, de même le corps social n'est pas un assemblage d'individus, mais plutôt un ensemble d'organismes sociaux et ce sont eux qui devraient être représentés⁸⁶.

Nu wist Loslever dat de belangenvertegenwoordiging niet onmiddellijk kon worden ingevoerd; de nieuwe kieswet was in zijn ogen toch zeker een stap in de goede richting. De liberaal Heupgen pleitte eveneens voor een Kamer die zou verkozen worden door de 'groupements naturels représentant les grands organes de l'Etat, les intérêts sociaux'⁸⁷. Ook de katholiek Hoyois deed een beroep op organische metaforen om zijn visie duidelijk te maken. Volgens hem moest het parlement zijn: 'l'image aussi exacte, aussi fidèle que possible, de l'ensemble de ces intérêts organiques et primordiaux constitutifs de l'intérêt général'⁸⁸. Mimetische argumenten lagen voor de hand⁸⁹.

De tegenstanders van de evenredige vertegenwoordiging beklemtoonden daarentegen het strijd karakter van de verkiezingen⁹⁰. Voor hen waren de verkiezingen er niet op gericht een evenwichtig, harmonieus samengesteld parlement in het leven te roepen, maar om een regering aan te stellen, die bij de volgende verkiezingen voor de jury

85 Zie hierover ook De Smaele, 'Het Belgische politieke discours', 35-36.

86 Loslever, Kamer, 13.09.1899, APC, 1898-1899, 2562.

87 Heupgen, Kamer, 29.09.1899, *Ibidem*, 2697.

88 Hoyois, Kamer, 27.09.1899, *Ibidem*, 2673.

89 Zie bijvoorbeeld De Jaer, Kamer, 21.09.1899, *Ibidem*, 2628-2629.

90 P. Delvaux, Kamer, 29.09.1899, *Ibidem*, 2701: 'Jusqu'ici, on avait considéré une élection comme une lutte, un combat, dont seuls les vainqueurs emportaient le prix et, jamais, on ne l'a considéré comme un partage. Partager les mandats entre les partis en présence, c'est imiter ce qui se passe dans certaines petites écoles primaires, où, lors de la distribution des prix, on songe bien moins au mérite des élèves qu'aux satisfactions à accorder à chaque des familles dont les enfants fréquentent l'école'.

van de publieke opinie zou verschijnen⁹¹. De Broqueville beklemtoonde dit punt: 'La constitution du meilleur gouvernement, voilà bien le but de l'élection.' We zagen eerder dat kabinetsleider De Smet de Naeyer deze functie van de verkiezing afwees als een stap in de richting van de 'rechtstreekse regering'. De Broqueville oordeelde daarentegen dat juist de evenredige vertegenwoordiging, door te streven naar een parlement dat de afspiegeling zou zijn van het kiezerscorps, overeenkwam met het 'principe van de rechtstreekse wetgeving', 'formule aussi rudimentaire qu'elle est primitive'⁹². Het aanstellen van regeerders was ook voor Helleputte de enige functie van de verkiezing. Deze katholiek staat in de literatuur nochtans bekend als 'organicist' en 'corporatist', maar in zijn aanval op de evenredige vertegenwoordiging was daarvan niets te merken⁹³.

Dans le système de la représentation proportionnelle, les citoyens, partageant le même avis sur les lois à faire, se groupent, se réunissent, désignent leurs procureurs, ceux qui pensent comme eux et qu'ils chargent d'agir comme eux en leur lieu et place. L'élection ne se fait plus au sein du collège électoral composé de tous les citoyens, elle se fait au sein du collège électoral de chaque parti dont les élus deviennent ainsi des procureurs avec mandat impératif⁹⁴.

De overtuiging van politici als Helleputte en Broqueville dat de evenredige vertegenwoordiging finaal zou uitlopen op de vernietiging van de vrijheid en autonomie van de volksvertegenwoordiger, werd gevoed door redevoeringen als die van de christendemocraat Jules Renkin. Hij betoogde:

Notre régime politique est représentatif non parce que la nation ne légifère pas, mais parce qu'elle ne légifère pas directement.... Le but de l'élection n'est pas la choix, comme on l'a dit erronément, — il n'est pas davantage de constituer le gouvernement, il est de représenter les citoyens par des mandataires qui interviennent en leur nom directement dans l'élaboration des lois, indirectement dans le gouvernement par le vote ou le refus du budget. Ainsi, nous ne sommes pas avant tout législateurs, comme le juge est juge, mais nous sommes avant tout et surtout des représentants⁹⁵.

Daardoor had Renkin nog weinig aandacht voor de 'esthetische kloof' tussen kiezer en verkozenen, alhoewel niet kan worden beweerd dat hij afweek van de orthodoxe liberale opvattingen. Zijn christen-democratische partijgenoot De Guchteneere haalde

91 Colaert, Kamer, 04.10.1899: *APC*, 1898-1899, 2730; Helleputte, Kamer, 15.09.1899, *Ibidem*, 2586.

92 De Broqueville, Kamer, 12.09.1899, *Ibidem*, 2551-2552.

93 De titel van een artikel van F. Verriest, 'Corporatief verzet tegen het invoeren van de evenredige vertegenwoordiging in België', *Res Publica*, XVIII (1976) 81-100, is dan ook onbegrijpelijk. Weliswaar was Helleputte voorstander van de belangenvertegenwoordiging, maar in zijn aanvallen op de evenredige vertegenwoordiging werden geen corporatistische argumenten gebruikt. Over de denkbeelden van Helleputte (echter zonder bespreking van het debat over de evenredige vertegenwoordiging) zie: J. de Maeyer, L. van Molle, ed., *Joris Helleputte. Architect en politicus 1852-1925*, *Biografie* (Leuven, 1998).

94 Helleputte, Kamer, 15.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2586.

95 Renkin, Kamer, 06.10.1899, *Ibidem*, 2745.

trouwens grondwetsspecialist Thonissen aan, die op zijn beurt citeerde uit Constant, om aan te tonen dat: 'dans un régime représentatif comme le nôtre, les élections, pour répondre à leur but, doivent refléter aussi exactement que possible l'état d'opinion'⁹⁶.

Zowel Renkin als De Guchtenaere wezen op de constitutionele fictie dat de leden van de Kamers de hele natie vertegenwoordigen, fictie die via de evenredige vertegenwoordiging waarheid zou kunnen worden. Die fictie was in grondwetsartikel 32 ingeschreven vanuit een 'esthetische' bekommernis: de verkozene moest afstand nemen van de particuliere belangen van zijn kiesdistrict om het algemeen belang te dienen. De proportionalisten dachten — conform de liberale logica — via een mimetische representatie echter beter tot het algemeen belang te komen. Maar ook heel wat antiproportionalisten waren anti-esthetisch in hun argumentatie. Het voornaamste alternatief voor de evenredige vertegenwoordiging was het uninomiaal stelsel: elke kiesomschrijving zou één zetel in de Kamer hebben. Dit zou de opdeling van het land in kleine kiesdistricten tot gevolg hebben. De katholieke De Neeff, die zich node neerlegde bij de invoering van de evenredige vertegenwoordiging, had liever het uninominale stelsel, 'parce qu'il a pour conséquence de rapprocher l'élu de l'électeur et de sauvegarder dans la plus large mesure les intérêts de celui-ci'⁹⁷. Ook zijn partijgenoot Desmazières vond de persoonlijke band tussen de kiezer en de verkozene aantrekkelijk.

De holistische visie

Uit het bovenstaande blijkt dat de controverse over de evenredige vertegenwoordiging niet verklaard kan worden vanuit de esthetisch-mimetische (schijn)dichotomie, noch vanuit een liberaal-republikeinse tegenstelling. Wel lag de argumentatie voor de evenredige vertegenwoordiging binnen de liberale logica, die op het einde van de negentiende eeuw echter beïnvloed werd door nieuwe 'sociaal holistische' denkbeelden⁹⁸. 'De maatschappij is niet louter de som van individuen', schreef bijvoorbeeld Emile Durkheim, die als liberaal bekend stond⁹⁹. Volgens hem waren er 'sociale feiten' die zich buiten de individuen bevonden, en die een externe druk op het individu uitoefenden¹⁰⁰. De sociologie moest zich volgens Durkheim precies op deze sociale feiten richten. Deze sociologische visie bracht hem als vanzelf tot een kritiek op het liberale individualisme, maar ook het republikanisme van Rousseau was voor Durkheim te individualistisch. Ondanks zijn begrip van de 'algemene wil', zag Rousseau — volgens Durkheim — in het individu het 'handelingsbeginsel van de samenleving,

96 De Guchtenaere, Kamer, 20.09.1899, *Ibidem*, 2605.

97 De Neeff, Kamer, 06.10.1899, *Ibidem*, 2752.

98 Zie hierover ook De Smaele, 'Het Belgische politieke discours'.

99 In een recensie-artikel uit 1910, aangehaald in S. Lukes, *Emile Durkheim. His life and work. A historical and critical study* (Londen, 1988) 19.

100 Dit idee werkte Durkheim voornamelijk uit in *Les règles de la méthode sociologique* (1895). Lukes, *Emile Durkheim*, 8-15; E. Durkheim, 'Social Fact', in; M. Brodbeck, ed., *Readings in the philosophy of the social sciences* (Londen, 1969) 239-254.

de samenleving die niets anders is dan de totale som van de individuen¹⁰¹. Anderzijds kende Rousseau een grote autoriteit toe aan de staat. In dit 'dual, paradoxaal aspect' van de filosofie van Rousseau, die volgens hem in hoge mate de politieke ideeën in de Derde Republiek bepaalde, vond Durkheim een verklaring voor de politieke crisis van zijn tijd¹⁰².

Durkheim presenteerde een alternatieve politieke theorie waarin Ankersmit met tevredenheid een grote bekommernis om de 'esthetische kloof' zou kunnen vaststellen. De staat (regering en parlement) was voor Durkheim een 'orgaan', dat het 'bewustzijn' (*conscience*) van de samenleving vormde. Hoe omvattender dat bewustzijn, en hoe intenser de contacten tussen de staat en de samenleving, hoe democratischer de staat. Toch mocht dat volgens Durkheim niet leiden tot de opvatting dat de staat slechts de individuele meningen moest representeren.

Er wordt vaak gezegd dat in een democratisch systeem de wil en gedachten van hen die regeren identiek zijn en versmelten met de wil en gedachten van hen die geregeerd worden. Vanuit dit standpunt doet de Staat niets meer dan de massa van individuen vertegenwoordigen, en de hele regeringsstructuur kan enkel als doel hebben om zo getrouw mogelijk de gevoelens die verspreid leven in de gemeenschap over te brengen, zonder er iets aan toe te voegen ofte wijzigen.... Dit nu is in tegenspraak met de definitie zelf van de Staat. De rol van de staat is immers niet de onberedeneerde gedachten van de massa te uiten en op te sommen, maar wel om bij deze onberedeneerde gedachten een oordeel toe te voegen dat meer doordacht is, en dat daardoor anders moet zijn. De staat is en moet een centrum zijn van nieuwe en originele representaties, die de samenleving de mogelijkheid moeten geven zichzelf met grotere intelligentie te gedragen dan wanneer zij slechts beheerst wordt door vage gevoelens die op haar in werken¹⁰³.

Door de leden van het parlement rechtstreeks te laten verkiezen door de massa, kon het staatsorgaan nooit iets anders doen dan louter de bestaande opvattingen representeren. 'Zolang de politieke orde de vertegenwoordigers in onmiddellijk contact brengt met de niet-georganiseerde massa van individuen, is het onvermijdelijk dat deze laatste de wetten maakt'¹⁰⁴. Dat probleem dacht Durkheim op te lossen door de professionele groeperingen te stellen tussen het individu en de staat. Dit zou tegelijkertijd tot gevolg hebben dat de staat het individu niet zou tyranniseren, en dat de individuen de staat niet zouden absorberen¹⁰⁵.

Durkheim toonde zich dus een voorstander van de belangenvertegenwoordiging — een systeem waarin niet de individuen, maar de beroepsgroepen de electorale eenheden zouden zijn¹⁰⁶. Dit hing nauw samen met zijn organicistische kijk op de samenleving,

101 Over de combinatie van holistische en atomistische aspecten in het denken van Rousseau, zie A. Levine, *The general will. Rousseau, Marx, communism* (Cambridge, 1993) vnl. 18-35.

102 E. Durkheim, *Professional ethics and civic morals* (Londen, New York, 1992) 99.

103 *Ibidem*, 91-92. Vgl. 82: 'In feite is de Staat niets als zij niet een orgaan is, onderscheiden van de rest van de samenleving'.

104 *Ibidem*, 100.

105 *Ibidem*, 105-106.

106 *Ibidem*, 103: 'De idee dat de beroepsvereniging de ware electorale eenheid is, wint nu reeds terrein'.

waarbij hij de functie van de staat vergeleek met die van de hersenen¹⁰⁷. Hij beklemtoonde tevens dat in een democratie de staat impulsen moest ontvangen vanuit de hele maatschappij, zoals de hersenen dat in een lichaam doen. Dit was des te meer noodzakelijk in een moderne, geïndustrialiseerde natie, waar de sociale functies in hoge mate gediversifieerd en verspreid waren, en de geledingen van de maatschappij van elkaar afhankelijk waren¹⁰⁸. Het parlement was als zenuwcentrum van het land verantwoordelijk voor het behoud en de groei van het maatschappelijk lichaam. Wat Durkheim dacht over de evenredige vertegenwoordiging weet ik niet, maar het is wel duidelijk dat zijn visie op de taak van de wetgever aansluiting vond bij het denken van veel van zijn tijdgenoten, die holistische en organicistische argumenten te hulp inriepen ter verdediging van het proportioneel kiesrecht¹⁰⁹. Ook in het Belgische debat hebben we dat kunnen vaststellen.

Partij en pacificatie

Toch is er een belangrijk onderscheid tussen Durkheims metafoor van de staat als zenuwcentrum enerzijds en de Belgische realiteit anderzijds. Durkheim had voor ogen dat de beroepsgroepen impulsen zouden doorsturen naar de maatschappelijke hersenen, terwijl in België de politieke partijen die functie zouden vervullen. De Franse socioloog Durkheim had weinig aandacht voor de politieke tegenstellingen en conflicten die de samenleving verdeelden. De Belgische politici zagen zich echter in de eerste plaats gesteld voor de heftige partijstrijd rond taaie levensbeschouwelijke kwesties. De sociaal-economische tegenstellingen gaven eveneens aanleiding tot politieke strijd, maar de centrale scheidingslijn bleef die tussen het rechtse blok van katholieken, en het linkse (meer intern verdeelde) blok van antiklerikalen¹¹⁰. Wilden de antiproportionalisten in elke kiesomschrijving een 'hanengevecht'¹¹¹, een strijd 'op leven en dood' tussen beide blokken, de proportionalisten achtten het raadzamer vertegenwoordigers van de verscheidene strekkingen naar het parlement af te vaardigen. Dit lijkt alvast een 'vreedzamer' houding, wat ons brengt bij het 'pacificerende' karakter van het

107 *Ibidem*, 53; *Idem*, *De la division du travail social* (Parijs, [1893] 1986) 198: 'le système cérébro-spinal de l'organisme social. C'est ce système que, dans la langue courante, on désigne sous le nom d'Etat'.

108 *De la division du travail*, 197-205: 'il faut... qu'ils [les centres supérieurs] soient organisés ...; il faut qu'ils étendent dans tous les sens leurs ramifications, de manière à être en relations avec les différentes régions de l'organisme, de manière aussi à tenir dans une dépendance plus immédiate certains organes dont le jeu pourrait avoir, à l'occasion, des répercussions exceptionnellement graves'.

109 De rechtstheoreticus Léon Duguit, die zichzelf een 'disciple' van Durkheim noemde, en bekend is om zijn ideeën over 'sociale solidariteit' (Lukes, *Emile Durkheim*, 102), was alvast wel een notoir voorstander van de evenredige vertegenwoordiging: G. Ie Béguec, 'Il caso francese', in: M. S. Piretti, ed., *I sistemi elettorali in Europa tra otto e novecento* (Rome, 1997) 111. Vgl. ook Saripolos, *La démocratie et l'élection proportionnelle*, 621: 'la conception majoritaire est une conception matérialiste et mécanique; la conception proportionnelle, au contraire, suppose une idée morale et organique de la loi et de l'Etat'.

110 Zie hierover meer uitgebreid: H. de Smaele, 'Determinanten van kiesgedrag. Electorale verhoudingen in een Gentse arbeiderswijk aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XXVII (1997) 135-185.

111 *APC*, 1898-1899, 2746.

nieuwe kiessysteem. Sinds de jaren 1960 is men in de politicologische literatuur veel aandacht gaan besteden aan de consensus- of pacificatiedemocratie, een type politiek systeem waarin de evenredige vertegenwoordiging essentieel is¹¹². België geldt, samen met landen als Nederland, Oostenrijk en Zwitserland, als een van de schoolvoorbeelden van dit soort democratie. Volgens de Leuvense politicoloog Luc Huyse vormen 'overleg, samenspraak en compromisvorming... de kern van het scenario van de consensus- of pacificatiepolitiek'. 'Als men in 1899 (in het kiesstelsel) de meerderheidsregel bij de zetelverdeling verving door de evenredigheidsregel, was dat vanuit eenzelfde geest'¹¹³.

Er waren in de Belgische Kamer inderdaad veel argumenten die verwezen naar de vermeende pacificerende invloed van de evenredige vertegenwoordiging. De katholiek Hipolyte d'Ursel voorzag dat de 'sectaire' antigodsdienstige politiek van de liberalen in de toekomst niet meer mogelijk zou zijn, omdat zij nooit nog een absolute meerderheid zouden kunnen behalen. De aanwezigheid van drie grote partijen in het parlement zou een garantie zijn dat de regering een gematigde politiek zou voeren¹¹⁴. Katholieken als Van Limburg Stimm en De Merode Westerloo verkozen de duidelijkheid van de evenredige vertegenwoordiging van alle politieke krachten binnen het parlement boven de duisterheid van kartels en extra-parlementaire agitatie¹¹⁵. Théophile de Lantsheere, *eminence grise* van de katholieke partij, oordeelde: 'Le respect des droits d'autrui est la meilleure sauvegarde et le plus solide appui de nos propres droits'¹¹⁶. Hij toonde zich een verdediger van de maatschappelijke pacificatie en verzuiling door te verklaren:

Qui... croirait que si le parti catholique, abusant de sa majorité, avait la folle témérité de supprimer l'université de Bruxelles,... il ferait oeuvre de sagesse? Il saute aux yeux qu'il aurait du même coup tué l'université de Louvain¹¹⁷.

Tal van katholieke en socialistische antiproportionalisten verfoeiden deze 'verzwak-

112 Klassieke werken zijn: H. Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek' (Daalders inaugurele rede uit 1964 aan de Rijksuniversiteit te Leiden), opgenomen in: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam, 1995) 11-39; A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968); *Idem*, *Democracy in plural societies. A comparative exploration* (New Haven, 1977); L. Huyse, *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek* (Antwerpen, 1970). Vooral Arend Lijphart blijft zeer actief op dit vlak: zie voor zijn recenter werk bijvoorbeeld *Democracies. Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries* (New Haven, 1984); *Idem*, 'Democracies. Forms, performance, and constitutional engineering', *European journal of political research*, XXV (1994) 1-17; *Idem*, 'Unequal participation. Democracy's unresolved dilemma', *American political science review*, XCI (1997) 1-14.

113 L. Huyse, *De gewapende vrede. Politiek in België na 1945* (Leuven, [1980] 1987) 24. J. Th. J. van den Berg onderzoekt deze veronderstelling in 'De evenredige vertegenwoordiging in Nederland', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XCII (1979) 452-472.

114 D'Ursel, Kamer, 06.10.1899: APC, 1898-1899, 2750-2751. Vgl. Van den Heuvel, Kamer, 27.09.1899, *Ibidem*, 2666.

115 Van Limburg Stirum, Kamer, 19.10.1899, *Ibidem*, 2800-2801; De Merode Westerloo, Kamer, 20.10.1899, *Ibidem*, 2812-2813.

116 De Lantsheere, Kamer, 24.10.1899, *Ibidem*, 2826.

117 *Ibidem*.

king', 'verzakelijking' en 'neutralisering' van de politiek¹¹⁸. Charles de Broqueville sprak de (volgens sommigen vandaag ongetwijfeld profetische) woorden: 'Le véritable chef du gouvernement sera l'homme habile à marchander, celui dont le caractère ne fera obstacle à aucune compromission'¹¹⁹.

Pacificatiepolitiek wordt in de literatuur ook verbonden met de passieve staatsburger¹²⁰. Ook dat was een vrees van de negentiende-eeuwse antiproportionalisten. De politiek zou de burger ontglippen, ten voordele van de politieke partijen¹²¹. De katholieke volksvertegenwoordiger Gielen riep uit: 'On veut établir l'hégémonie des associations politiques sur les ruines de l'indépendance de l'électeur'¹²². Vooral de bepaling van de lijstvolgorde door de kiesverenigingen en het verbod te panacheren, waren doornen in het oog van de tegenstanders. De eerste maatregel kwam volgens hen neer op een vorm van onrechtstreekse verkiezing — wat door de grondwet was verboden — en de tweede hervorming impliceerde 'le parti obligatoire'. Want, 'le projet de loi n'admet même pas qu'un citoyen puisse ne pas appartenir à un parti. Il faut qu'il soit enrôlé dans un parti, la loi l'y oblige'¹²³. En inderdaad, senator Léger schreef in zijn verslag voor de Commissie binnenlandse zaken:

Tous les citoyens, certes, ne sont pas enrégimentés, pour nous servir d'une expression employée dans la discussion à la Chambre; il est néanmoins positif que la partie active des citoyens l'est, que chacun d'eux rayonne autour de soi et attire dans le cercle de son action ceux qui ne sont pas enrégimentés; que leur contact journalier, que la presse avec ses polémiques, les écrits, les discours forment l'esprit, les convictions et arrivent, grâce à cette action incessante, à opérer le *classement des citoyens* sans que ceux-ci deviennent par là membres de l'armée active du parti, mais font assez corps avec elle pour que, ainsi entraînés, ils *se soumettent d'eux-mêmes à la discipline de ce parti*¹²⁴.

Het is duidelijk dat proportionalisten als Léger een relatief stabiel electoraat voor ogen hadden, dat gemakkelijk door de partijen te mobiliseren was en dat bij verkiezingen de directieven van de partij zou volgen. Deze combinatie van enerzijds 'betrokkenheid' van de burger, maar anderzijds passiviteit, wordt ook in de literatuur als een kenmerk van de pacificatiedemocratie erkend.

Het citaat van Léger maakt ook duidelijk dat de partijen in zijn ogen de taak hadden de burgers op te voeden en hun aandacht te richten op de grote politieke, nationale

118 Zie onder andere: P. Delvaux, Kamer, 29.09.1899, *Ibidem*, 2701; Colaert, Kamer, 4.10.1899, *Ibidem*, 2733-2734; Desmarières, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2786; Destrée, Kamer, 24.10.1899, *Ibidem*, 2826; Coremans, Kamer, 24.10.1899, *Ibidem*, 2827-2832; Helleputte, Kamer, 25.10.1899, *Ibidem*, 2835-2837.

119 De Broqueville, Kamer, 12.09.1899, *Ibidem*, 2556.

120 Dewachter, *Besluitvorming in politiek België*, 126-127.

121 Zie onder andere: Rosseeuw, Kamer, 14.09.1899, *APC*, 1898-1899, 2577; Helleputte, Kamer, 14.09.1899, *Ibidem*, 2581-2582; Bethune, Kamer, 20.09.1899, *Ibidem*, 2615-2616; L. de Fuisseaux, Kamer, 04.10.1899, *Ibidem*, 2735; Mesens, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2781-2782; Desmarières, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2786; Gielen, Kamer, 18.10.1899 en 20.10.1899, *Ibidem*, 2790-2791 en 2815-2816.

122 Gielen, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2790.

123 Helleputte, Kamer, 14.09.1899, *Ibidem*, 2582.

124 *Pasinomie*, 1899, 422. Mijn cursivering.

vraagstukken. De kiezers moesten niet voor personen maar voor partijlabels kiezen¹²⁵. De voorstanders van het uninomiaal stelsel verdedigden de tegenovergestelde these¹²⁶. De proportionalisten brachten daartegen weer in dat het uninomiaal stelsel 'Fesprit de clocher' ('klokkentorenmentaliteit') zou bevorderen¹²⁷. Zij waren over het algemeen voorstanders van grote, nationale partijen. Precies door de evenredige vertegenwoordiging zouden de partijen 'nationaler' worden, wat enkel de eenheid van het land kon verstevigen. Sinds 1894 waren er in de Vlaamse arrondissementen immers enkel nog katholieken verkozen. De nieuwe kieswet zou ervoor zorgen dat alle belangen in alle partijen vertegenwoordigd zouden zijn.

Les hommes qui composent la délégation de chaque parti viennent des quatre coins du pays. Les circonscriptions électorales, favorables à une opinion, ne se confondent plus avec des régions linguistiques, ou industrielles, ou rurales. Chaque parti devient plus fort, plus national, plus soucieux des intérêts généraux¹²⁸.

Politieke partijen werden vooral geassocieerd met een 'idee' — een particuliere visie op het algemeen belang — en niet met de verdediging van materiële 'belangen'¹²⁹. Op dat punt verschillen de politieke partijen duidelijk van Durkheims beroepsgroepen; de evenredige vertegenwoordiging bleef dan ook ver van het ideaal van de 'belangen-vertegenwoordiging'.

Witteveen heeft gelijk wanneer hij een verband ziet tussen het 'verzuilde' politieke leven en de introductie van de evenredige Vertegenwoordiging in landen als Nederland en België. Dat Nederland en *a fortiori* België liberale landen waren, maakt meteen duidelijk dat deze nieuwe vorm van politiek niet geheel vreemd was aan de tradities van het liberalisme. Verzuiling — helaas een beladen term die in allerlei betekenissen wordt gebruikt — kan dan ook het best gezien worden als een bij uitstek modern fenomeen — alweer een begrip met uiteenlopende definities¹³⁰. Modern (politiek gesproken) lijkt mij vooral de combinatie van enerzijds het proselitisme van 'absolute', 'totaliserende', 'combattieve' en 'dogmatische' ideologische discours, en anderzijds

125 Vgl. Loslever, Kamer, 13.09.1899, *APC*, 1898-1899, 2565; Bertrand, Kamer, 15.09.1899, *Ibidem*, 2597; Mansart, Kamer, 21.09.1899, *Ibidem*, 2625; Renkin, Kamer, 06.10.1899, *Ibidem*, 2746; De Smet de Naeyer, Kamer, 25.10.1899, *Ibidem*, 2843.

126 Desmairières, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2786; Woeste, Kamer, 26.09.1899, *Ibidem*, 2650; Helleputte, Kamer, 27.10.1899, *Ibidem*, 2868; L. de Fuisseaux, Kamer, 04.10.1899 en 05.10.1899, *Ibidem*, 2735 en 2742; Mesens, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2781-82; Van den Bernden, Kamer, 18.10.1899, *Ibidem*, 2790. De katholiek Tibbaut was voorstander van de evenredige vertegenwoordiging, maar stelde amendementen voor die de vrijheid van de kiezers moesten garanderen: Kamer, 17.10.1899, *Ibidem*, 2771-2774.

127 De Jaer in het Rapport van de Middenafdeling van de Kamer: *Pasinomie*, 1899, 407; Léger in het rapport van de Commissie binnenlandse zaken van de Senaat, *Ibidem*, 418; De Jaer, Kamer, 22.09.1899: *APC*, 1898-1899, 2637.

128 Van den Heuvel, Kamer, 27.09.1899: *ibidem*, 2667. Vgl. ook Renkin, Kamer, 06.10.1899, *Ibidem*, 2747; De Smet de Naeyer, Kamer, 25.10.1899, *Ibidem*, 2844.

129 Heupgen, Kamer, 29.09.1899, *Ibidem*, 2698.

130 Zie in die zin de benadering van S. Hellemans, *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800* (Leuven, 1990).

de erkenning dat de eigen overtuiging er slechts één is onder vele en dat de maatschappij 'pluralistisch' is. Dit laatste is duidelijk een liberale verworvenheid. Verzuiling is dan in de eerste plaats met ideologie verbonden, en is in die zin typerend voor alle liberale Europese landen in de tweede helft van de negentiende eeuw¹³¹. De mate waarin deze zuilen werden uitgebouwd en ook een rol kregen toebedeeld in het politieke systeem, kan natuurlijk wel sterk van land tot land verschillen. Dat de verzuiling uiteindelijk ook in een ondergraving van de liberale orde kon uitmonden, wil ik evenmin betwijfelen. Daarvan was met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging echter geen sprake.

Conclusie: vriend en vijand

De 'moderne' politieke cultuur — zoals hierboven getypeerd — was er een van 'vrienden' en 'vijanden'¹³². Oorlogsmetaforen waren overvloedig aanwezig in de politieke propaganda, en alle politieke groeperingen duiden de vijand zonder aarzelen aan. 'Aux armes!', riep de katholieken, en 'Arrière nos ennemis, les socialistes!'¹³³. En de liberalen zongen: 'Dan, Geuzen, dan te wapen. De vrijheidsvlag ter hand! Van 't ongediert der papen, verlost ons vaderland'¹³⁴. Na de veralgemening van het kiesrecht was het niet langer een beperkt aantal notabelen dat de degens kruiste, maar de helft van de volwassen bevolking werd tot de strijd opgeroepen. Dat dit ook tot feitelijk geweld aanleiding kon geven, deed de politieke elites besluiten dat er bijsturingen noodzakelijk waren. De evenredige vertegenwoordiging was een poging om de doorbraak van de massapolitiek toch binnen het liberale parlementaire kader te houden, en zo de maatschappelijke pacificatie te garanderen. Welbeschouwd was dat een constante binnen de liberale traditie. Het liberalisme was er steeds op uit geweest de maatschappelijke pluriformiteit te beschermen, en had daarom gepleit voor het representatief parlementair systeem.

Zo analyseerde en bekritiseerde ook de anti-liberaal (en later nationaal-socialist) Carl Schmitt het na de Eerste Wereldoorlog. 'Vriend' en 'vijand' zijn cruciale begrippen in Schmitts politieke theorie. 'Elke religieuze, morele, economische, ethische of andere tegenstelling wordt een politieke tegenstelling als zij sterk genoeg is om mensen in te delen volgens vriend en vijand'¹³⁵. Op zich is deze uitspraak niet verwonderlijk, maar

131 S. Hellemans brengt de verzuiling in verband met 'sociale bewegingen'; nog ruimer klinkt mijns inziens 'ideologische bewegingen'. Ook een ideologie als het liberalisme heeft de verzuiling in een land als België in de hand gewerkt.

132 Over vijandbeelden in de negentiende-eeuwse politiek, zie bijvoorbeeld de bijdragen van A. de Bruin, J. Ramakers, A. van de Sande in: H. Righart, ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag, 1990) 69-124.

133 Dit voorbeeld uit de tekst 'Aux armes ! Appel au peuple électeur', in: A. Baisir, *La victoire dans les élections. Réfutation des erreurs actuelles* (Brussel, 1909) 34-50.

134 'Geuzenlied' op tekst van Julius de Geyter, geciteerd in G. Albert, *50 Jaar liberalisme in Vlaanderen* (Antwerpen, s. a.) 14.

135 C. Schmitt, *The concept of the political*, G. Schwab, ed. (Chicago, Londen, 1996) 37. Oorspronkelijk uitgegeven als *Der Begriff des Politischen* (München, 1932). De academische aandacht voor Schmitt is de laatste jaren sterk toegenomen (zie bibliografie in de geciteerde editie uit 1996). Interessant voor de hier

zij wordt dat wel wanneer men weet dat Schmitt 'vriend' en 'vijand' niet beschouwde 'als metaforen of symbolen', maar in hun 'concrete en existentiële betekenis'¹³⁶. 'De begrippen vriend, vijand, en strijd krijgen hun echte betekenis precies omdat zij verwijzen naar de reële mogelijkheid van fysieke doding'¹³⁷. De idee van vijandschap kan slechts bestaan als ook de oorlogsdreiging reëel is, en 'politiek' bestaat slechts als er vijanden zijn. Het is nu de these van Schmitt dat het eigen is aan de liberalen de oorlog niet te erkennen, en dus met andere woorden anti-politiek te zijn. Binnen de individualistische leer van het liberalisme was het immers ondenkbaar dat een politieke eenheid (de staat, of een andere politieke groep) de leden zou oproepen om, los van hun eigen wil, zichzelf op te offeren. Daarom heeft het liberalisme steeds gepoogd om 'de vijand vanuit economisch oogpunt om te buigen tot een concurrent en vanuit intellectueel oogpunt tot een tegenstander in de dialoog'¹³⁸. Het liberalisme ontvlucht de politiek, en 'maakt van de staat een compromis en van zijn instellingen een ventilatiesysteem'¹³⁹.

De 'pacificatie' via 'discussie' en 'compromis' is in Schmitts ogen dus een verwerpelijke en liberale strategie. Wilde hij dan dat politieke tegenstanders met elkaar op de vuist gingen, en elkaar zelfs uitmoordden? Oorlog was voor Schmitt zeker niet wenselijk; toch moest de mogelijkheid tot doding bestaan om echt over 'politiek' te kunnen spreken. Daarom ook stond hij negatief tegenover het parlementarisme en de partij-politiek.

De gelijkstelling politiek = partijpolitiek is altijd mogelijk wanneer tegenstellingen tussen binnenlandse politieke partijen erin slagen de alomvattende politieke eenheid, de staat, te verzwakken. De intensifiëring van interne tegenstellingen heeft tot gevolg dat de gemeenschappelijke identiteit tegenover een andere staat wordt verzwakt¹⁴⁰.

De mogelijkheid van een burgeroorlog is dan reëel. Daarom ook had Schmitt minachting voor de parlementaire 'praatbarakken'. Hij opteerde voor meer rechtstreekse en 'spontane' vormen van democratie, zoals publieke acclamaties en het ja- en neengeriep van samengestroomde volksmassa's¹⁴¹. Democratie was er slechts wanneer er 'identiteit was tussen de geregeerden en de regeerders'. Op dat punt leunde Schmitt aan bij het republikanisme van Rousseau¹⁴². Benjamin Constant, 'de initiator van de hele liberale geest van de negentiende eeuw', moest het echter ontgelden¹⁴³.

Wat we zien bij Schmitt en Rousseau is dat zij meer belang hechtten aan het volk als eenheid, in staat om de interne vijandschap te overwinnen en om te komen tot één

behandelde problematiek is vooral R. Bellamy, P. Baehr, 'Carl Schmitt and the contradictions of liberal democracy', *European journal of political research*, XXIII (1993) 163-185.

136 Schmitt, *The concept of the political*, 27.

137 *Ibidem*, 33.

138 *Ibidem*, 28.

139 *Ibidem*, 70.

140 *Ibidem*, 32.

141 Bellamy, Baehr, 'Carl Schmitt', 172; S. Holmes, *The anatomy of antiliberalism* (Harvard, 1996) 49.

142 Bellamy, Baehr, 'Carl Schmitt', 169.

143 Schmitt, *The concept of the political*, 74.

volkswil. Liberaal daarentegen is het besef dat er tussen de leden van een samenleving antagonistische belangen zijn en botsende overtuigingen, en dat er een middel moet gevonden worden om die tegenstellingen te pacificeren en te komen tot een oplossing zonder verliezers en winnaars. Constant en Durkheim hechtten belang aan de parlementaire discussie om in de pluriforme samenleving tot een wet te komen die aan de pluriformiteit recht deed (en niet om een expressie te geven aan de volkswil). Rousseau en Schmitt waren beiden tegenstanders van het representatief systeem en oordeelden dat de 'volkswil' spontaan uit de volksvergadering moest opborrelen; in die zin waren zij 'anti-esthetisch' in hun politieke filosofie. Constant en Durkheim wilden een parlement dat garanties bood voor de verdediging van particuliere belangen (en waren in die zin 'mimetisch' in hun argumentatie), terwijl Rousseau en Schmitt deze uiting van particuliere belangen als een bedreiging voor de eenheid van het volk afschreven. Het is duidelijk dat de negentiende-eeuwse Belgische institutionele ontwikkeling paste binnen het liberale denkkader van Constant en Durkheim. De Belgische grondwet, de ontwikkeling van politieke partijen en het ontstaan van een partijdemocratie, pacificerende maatregelen als de evenredige vertegenwoordiging, zijn even zo veel uitingen van een liberale staatsvisie. 1899 Betekende dan ook geen breuk met de oude liberale orde.

Het is des te opvallender dat wie zich vandaag 'liberaal' noemt in België, het meest gekant is tegen de erfenis van 1899. De Gentse hoogleraar Boudewijn Bouckaert vindt dat er in 1999 weinig reden is om te vieren, en zou liever meteen overgaan tot de begrafenis van de lijststem (die in zijn actuele vorm werd ingevoerd samen met de evenredige vertegenwoordiging)¹⁴⁴. Guy Verhofstadt, de huidige liberale eerste minister en gewezen voorzitter van de Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD), haalde in zijn drie 'burgermanifesten' uit naar het kiessysteem en bleek daarbij meer sympathie te hebben voor het Engelse *first-past-the-post-principe*¹⁴⁵. Daarbij is het vooral merkwaardig dat er in naam van de politieke vernieuwing voortdurend beroep wordt gedaan op republikeinse concepten. De kloof tussen 'de burger' en 'de politiek' wordt als essentie van de crisis gekenmerkt. De oplossing bestaat erin 'het politieke bedrijf in de greep van de burger' te brengen¹⁴⁶. Dat brengt Verhofstadt dicht bij de idealen en praktijken van de rechtstreekse democratie¹⁴⁷. Zo verdedigt hij het referendum en verwijst hij daarbij expliciet naar de 'volkswil'¹⁴⁸. Gedreven door dezelfde logica

144 B. Bouckaert, J. Gekiere, B. Lambrecht, *De lijststem 100 jaar. Een verjaardag. En een begrafenis?* (Leuven, 1998).

145 De drie burgermanifesten (uit respectievelijk 1991, 1992 en 1994) zijn samen uitgegeven in G. Verhofstadt, *Angst, afgunst, en het algemeen belang* (Antwerpen, Baarn, 1994). Zijn kritiek op het vigerende kiessysteem is het meest uitgewerkt in *De weg naar politieke vernieuwing. Het Tweede Burgermanifest* (1992): zie *Angst, afgunst en het algemeen belang*, 79-80.

146 *Het Eerste Burgermanifest* (1991): *Angst, afgunst en het algemeen belang*, 25-26 (citaat op 26).

147 *Ibidem*, 33: 'De politiek werkt nog grotendeels met schema's en methodes uit de vorige eeuw. Zij stoelt namelijk op delegatie. De burger beslist niet zelf, op geregelde tijdstippen duidt hij iemand aan om dat in zijn plaats te doen.... Dit is geen democratie meer, dit maakt drastische hervormingen hoognodig'.

148 *Ibidem*, 39. De liberale angst voor de volkswil blijkt dan weer uit de volgende bladzijden, waarin gepleit wordt voor een grondwettelijk hof: 'De Belgische onderdaan leeft in een tirannie van de meerderheid. Wat de meerderheid beslist, is juist, is wet.... De moeilijkheid bestaat er echter in dat een meerderheidsbesluit

stelt hij het 'algemeen belang' centraal, dat, anders dan bij Constant, maar veeleer zoals bij Rousseau, niet reduceerbaar lijkt tot individuele (of groeps-)belangen¹⁴⁹. Zoals de anti-proportionalisten van 1899 oordeelt hij dat de verkiezingen niet tot doel hebben een evenwichtig samengesteld parlement in het leven te roepen, maar om een regeringsmeerderheid aan te duiden¹⁵⁰. Het betoog van Bouckaert *et al.* toont nog beter dan dat van Verhofstadt aan hoe moeilijk het is consequent een zelfde politieke logica te blijven volgen. Enerzijds lijkt het de bedoeling de parlementsleden hun autonomie terug te geven, anderzijds moet de mandataris meer gebonden zijn aan zijn kiezers¹⁵¹. Tegelijkertijd dus meer kloof en minder kloof, en in elk geval minder partij. Daartegenover staat bijvoorbeeld de analyse van VUB-politicoloog Kris Deschouwer: 'Kan de kloof gedicht worden? Allicht niet. Die kloof maakt deel uit van het politieke landschap'¹⁵². Ook Ankersmit verdedigt de kloof. Beide auteurs hebben grote aandacht voor de rol van de politieke partijen als 'bruggen' over de kloof¹⁵³. Ankersmit stelt dan ook: 'Voor de toekomst van de representatieve democratie is daarom beslissend of wij erin zullen slagen om de politieke partij weer nieuw leven in te blazen'¹⁵⁴.

niet per definitie juist, goed en rechtvaardig is' (41). Het is niet de enige contradictie (of, als men het eufemistischer wil, paradox) in het betoog van Verhofstadt.

149 Over Verhofstadts idee van het 'algemeen belang': *Angst, afgunst, en het algemeen belang. Het Derde Burgermanifest* (1994) 129-134.

150 *Ibidem*, 144-145.

151 Bouckaert, Gekiere, Lambrecht, *De lijststem 100 jaar*. vgl. 34, 51 en 65-66.

152 K. Deschouwer, *Politiek zonder boe of bah* (Leuven, 1992) 50.

153 Ankersmit, *Macht door representatie*, 279-310; Deschouwer, *Politiek zonder boe of bah*, 25-29 en 50-52.

154 Ankersmit, *Macht door representatie*, 322.

JAN ART

Discussiedossier naar aanleiding van:

R. de Schryver, e. a., ed., *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt: Lannoo, 1998, 3 delen + cd-rom, 3799 blz., f225,-, ISBN 90 209 3039 7 (I), ISBN 90 209 3040 0 (II), ISBN 90 209 3041 9 (III), ISBN 90 209 3527 5 (cd-rom), ISBN 90 209 3042 7 (compleet)).

De ruggengraat van deze 3800 bladzijden tellende, driedelige *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (verder NEVB) wordt gevormd door een tachtigtal overzichtsartikelen. Vele daarvan zijn ware monografieën waarin op deskundige wijze de verworven inzichten en de huidige stand van het onderzoek uit de doeken wordt gedaan. Dit geldt niet alleen voor de algemene, inleidende bijdragen waarin in een kleine 200 pagina's de geschiedenis van Vlaanderen en de Vlaamse Beweging en een overzicht van conceptvorming, historiografie en archivalia met betrekking tot de Vlaamse Beweging wordt geboden.

Ook de andere overzichten geven erg waardevolle *status quaestionis* en bibliografie. Ze behandelen de Vlaamse Beweging in bepaalde regio's of steden (bijvoorbeeld Frans-Vlaanderen, Brussel...), de relaties met het buitenland (onder meer Nederland), de houding van de politieke partijen (ook de groenen) en grote instellingen (monarchie, leger, Kerk...), de verhouding met andere bewegingen of stromingen (Waalse beweging, rechts-radicalisme, antisemitisme, vrijzinnigheid...), de aanwezigheid in belangrijke sectoren (economie, bedrijfsleven, onderwijs, sport, pers...) en ten slotte enkele hete hangijzers zoals amnestie, collaboratie, repressie, taalgrens, -politiek, -minderheden en andere typische begrippen uit het Vlaamse vocabularium (wat dacht u trouwens van 'zelfbedieningsbelgitude' ? (187)). Samengeteld nemen deze waardevolle overzichtsartikelen makkelijk een vijfde van het totaal aantal pagina's in beslag. De tussenliggende lemmata behandelen in hoofdzaak personen, verenigingen en periodieken, voor zover ze iets voor de Vlaamse Beweging betekend hebben. Ze kunnen als een uitdieping van de in de overzichtsartikelen behandelde stof of als 'verklarend woordenboek der Vlaamse Beweging' geconsulteerd worden. De raadpleging van deze encyclopedie wordt bovendien erg vergemakkelijkt door de bijgevoegde cd-rom, waarbij zoals bekend, een klik op de muis volstaat om desgewenst aanvullende informatie op te vragen.

Vergelijkt men de NEVB met de *Encyclopedie* die in de jaren 1973-1975 werd gepubliceerd, dan vallen zowel verschillen als gelijkenissen op.

De 'oude' *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (verder EVB), die trouwens als belangrijk moment/monument in de geschiedenis van de Vlaamse Beweging een eigen lemma in de NEVB kreeg toegemeten (1076-1077), werd gefinancierd door het Noordstarfonds, de culturele stichting van een Vlaamsgezinde verzekeringsmaatschappij. In de redactie en onder de ca. 420 auteurs die meer dan 2000 bladzijden volschreven trof men niet alleen professionele historici aan, maar vond men ook actrices van weleer terug. De receptie van het *opus* was overwegend positief: vooral de vele feitelijke informatie die erin was samengebracht werd hoog aangeslagen. Maar anderzijds brachten de besprekingen van de EVB toch ook de gespletenheid/veelstemmigheid aan het licht die de Vlaamse Beweging sinds jaar en dag kenmerkt — grofweg gezegd: rechts vond het te links, en links vond het te rechts. Vooral de trefwoorden 'collaboratie', 'repressie' en 'amnestie' en wat daarmee samenhang gaven aanleiding tot harde woorden. Sommige